

Българско списание по психология – бр.1, 1998 година:

Байчинска, Кр., Ценностите на съвременната българска и европейска култура – Свали оттук: [bjp-1998-1-p-3-24.pdf](#)

Николов, Н., Стойчев, Н., Психологическа диагностика на суицидния риск сред срочнослужещите в системата на МВР – Свали оттук: [bjp-1998-1-p-25-45.pdf](#)

Василева, Л., Русинова, В., Жилькова, С., Анализ на теорията на Хофтед за ценностите в труда – Свали оттук: [bjp-1998-1-p-46-55.pdf](#)

Величков, А., Радославова, М., Василева, С., Тодоров, В., Метод за оценка на индивидуалните различия в потребността от сигурност – Свали оттук: [bjp-1998-1-p-56-75.pdf](#)

Левкова, И., Възможности за използване пробата на Розенцвайг за целите на Транзакционния анализ – Свали оттук: [bjp-1998-1-p-76-92.pdf](#)

ЦЕННОСТИТЕ НА СЪВРЕМЕНАТА
БЪЛГАРСКА И ЕВРОПЕЙСКА КУЛТУРА

Красимира Байчинска*

VALUES OF CONTEMPORARY
BULGARIAN AND EUROPEAN CULTURE

Krassimira Baytchinska

The aim of this article is to compare the value model of contemporary Bulgarian culture with that of East and West European culture. Data from cross-cultural study of values are used to analyze the place of the Bulgaria within Europe along 7 value categories delineated as universal for cultures around world. Special attention is given to the three main value conflicts and ways of their resolution in Bulgaria, Eastern and Western Europe. Comparative analysis of value hierarchy of Bulgarian, West and East-European culture is also suggested.

ВЪВЕДЕНИЕ

Най-голямото кроскултурно изследване на ценностите, проведено през 90 години, показва, че съществуват седем категории, които имат универсален характер и позволяват сравнение на различните култури (Schwartz, 1994, 1996). Съгласно резултатите от крос-културното изследване всяка култура може да бъде описана чрез 7 категории – консерватизъм, автономност (афективна и интелектуална), йерархия, егалитаризъм, хармония и майсторство (Schwartz, 1994).

Консерватизъм – ценности, акцентирани върху запазване на статуквото, и предпазване от действия или склонности, които могат да нарушият солидарността в групата или традиционния ред (тук са ценности като семеен и национален сигурност, зачитане на традициите, социален ред, учтивост, изпълнителност, набожност, самодисциплина, умереност, почитателност);

* Красимира Байчинска, ст. н. с. – Институт по психология – БАН.

Интелектуална автономност – ценности, насочени към запазване на независимостта на идеите и правото на индивида да следва собствените си разсъждения (ценности като творчество, любопитство, толерантност);

Афективна автономност – ценности, потвърждаващи индивидуалната независимост в преследване на позитивен афективен опит (разнообразен живот, вълнуващ живот, удоволствие, наслаждение от живота);

Йерархия – ценности, утвърждаващи законността на йерархичната организация на социума и неговите ресурси (социална власт, богатство, авторитет, влиятелност);

Егалитаризъм – ценности, подкрепящи трансцендентирането на егистичните интереси в името на другите (социална справедливост, свобода, равенство, мир в света, отзивчивост, отговорност, честност, преданост);

Хармония – ценности, подчертаващи хармоничното взаимодействие с обкръжаващата среда (единство с природата, красота, опазване на околната среда);

Майсторство – ценности, подкрепящи себеутвърждаването, чрез изменение на природната и социална среда (независимост, успех, самостоятелност, амбициозност, безстрашие).

Целите на социалните институции и начина им на действие се определя от приоритетните за дадена култура ценности. Ценностните приоритети на културно ниво отразяват начините за разрешаване на основните проблеми или алтернативи, с които обществото или културната група се сблъсква при регулирането на човешкото поведение (Hofstede, 1980, Schwartz, 1996). Членовете на обществото, особено тези, които са упълномощени да взимат решения, се сблъскват с тези проблеми, обсъждат ги, планират начините за решение и закрепване на това решение. По-долу ще разгледаме трите основни проблема, с които се сблъсква всяко общество. Решаването на тези проблеми намира израз в утвърдените в обществото ценностни приоритети (Schwartz, 1994, 1995).

Първата алтернатива се отнася до характера на отношенията между индивида и групата. Тази алтернатива включва две основни теми: чии интереси – индивидуалните или груповите доминират и до каква степен индивидите са автономни или включени в своите групи. Втората тема е по-фундаментална, защото дотолкова доколкото индивидът се преживява като част от групата, конфликтът на интересите е невъзможен. В литературата съществуват многобройни описания на два основни типа отношения между индивида и групата – индивидуализъм-колективизъм (Hofstede, 1980, Kim et al., 1994), автономност-свързаност, независимост-зависимост, егоцентризъм-социоцентризъм и др.

Тази двойка противоположни отношения формират основната биполярна дименсия, която характеризира всяка култура. Ако сравним културите по тази дименсия, на единия полюс ще се окажат култури, в които индивидът се схваща не като самостоятелна единица, а като част от колектива, в които участва. Смисълът на индивидуалния живот в тези култури в крайна сметка е в поддържането на добри отношения с другите хора. Хората са значими преди всичко като членове на определена група. Те се идентифицират с нея и споделят нейния начин на живот. В културите, намиращи се на този полюс ще доминират ценности, акцентиращи върху запазване на статуквото и предпазване от действия или склонности, които могат да нарушият солидарността в групата или традиционния ред. Такива са ценностите семеен и национална сигурност, зачитане на традициите, социален ред, учтивост*, изпълнителност*, набожност*, самодисциплина*, умереност*, почтителност*. Всички те формират категория наречена от Шварц „консерватизъм“¹.

На другия полюс на тази дименсия се намират култури, в които личността се схваща като автономна, макар и свързана с групата цялост, която намира смисъл в своята собствена уникалност и търси да изрази своите вътрешни характеристики (предпочитания, черти, чувства и мотиви). Когато ценостите на автономността преобладават над тези на консерватизма, хората не считат социалната взаимосвързаност като нещо имплицитно дадено, а преди всичко като нещо което може и трябва да бъде договорено. Ценостите, които изразяват описаното схващане за индивида могат да бъдат наречени ценности на автономността. Тези ценности могат да се отнасят до идеите и мислите (Интелектуална автономност) или до чувствата и емоциите (Афективна автономност). Интелектуалната автономност се изразява от ценостите творчество, любопитство*, толерантност*. Всички те са насочени към запазване на независимостта на идеите и правото на индивида да следва собствените си разсъждения. Афективна автономност се базира върху ценности като разнообразен живот, вълнуващ живот, удоволствие, наслаждение от живота*, които потвърждават индивидуалната независимост в преследване на позитивен афективен опит.

Вторият фундаментален въпрос, с които се сблъсква всяко общество е как да накара своите членове да координират действията си и да зачитат правото на другия. Два са основните начина за разрешаване на

¹ Тук и по-долу се изброяват всички ценности, чрез които са операционализирани посочените категории в крос-културно изследване на Шварц. Ценостите, означени със звездичка, са били дадени за оценка на изследваните лица не като съществителни, а като прилагателни. От гледна точка на мотивационното им съдържание граматическата форма, в която са представени ценостите, не играе съществено значение (виж Шварц, 1992).

този проблем. Единият начин е да се използува йерархична система, която да приписва на хората роли, чрез които те да се различават от гледна точка на тяхната власт и влияние. Хората се социализират и санкционират с цел да изпълняват тези роли, които определят социалните задължения. Приемането на йерархичния ред осигурява подчинение на правилата, като съхранява социалния порядък. Тези ценности могат да бъдат наречени ценности на йерархията. Към тях могат да бъдат отнесени ценности като социална власт, богатство, авторитет, влиятелност*. Те утвърждават законността на йерархичната организация на социума и неговите ресурси.

Вторият начин за разрешаване на проблема за отговорното социално поведение е противоположен – да се принудят индивидите да признаят техните общи интереси, което да служи за база на тяхната коопeração. При това най-често се лансира идеята, че другите хора се принципиално равни на мен самия. Това решение на проблема се базира върху ценностите на егалитаризма. Такива са ценностите, подкреплящи трансцендентирането на егоистичните интереси в името на другите. Тук могат да бъдат отнесени ценностите: социална справедливост, свобода, равенство, мир в света, отзивчивост*, отговорност*, честност*, преданост*.

Според Шварц културите, в които индивида се схваща като автономен Аз, които може естествено да не бъде обвързан с другите хора, социалните институции се стремят да социализират индивидите така, че те да интернализират тези ценности, да гледат на другия като заслужаващ еднакви възможности и така да обезпечат безпрепятствено функциониране на обществото. В култури, в които Аза не се схваща като автономно и волево същество, тези ценности не са във фокуса на процеса на социализация, защото идентификацията с другите членове на същата група, естествено се свързва с грижата за тях.

Накрая, третият основен проблем, които решават всички общества се отнася до връзката между човека и естественото и социално обкръжение. Единият отговор е да се приспособим към света и да го приемем такъв, какъвто той е, като се опитваме да съхраняваме съществуващия в него ред. Този отговор намира израз в ценности като: единство с природата, красота, опазване околната среда*. Всички те подчертават хармоничното взаимодействие с обкръжаващата среда и поради това Шварц ги нарича ценности на хармонията.

Вторият противоположен отговор е активно покоряване и изменение на света, привеждането му в съответствие с човешката воля, и непрекъснатия контрол върху неговите параметри. Светът се схваща като обект за експлоатация в съответствие с личните или групови интереси. Този тип решение на проблема за взаимовръзката между човека и средата се базира върху ценности, които подкрепят себеутвърждаването

чрез изменение на природната и социална среда. Това са ценности като: независимост*, успех*, самостоятелност*, амбициозност*, безстрашие*. Тяхната съвкупност Шварц нарича условно майсторство.

Описаните категории и дименсии формират единно пространство, в което ценностите на отделните култури (страни) могат да бъдат коректно сравнени помежду им (виж фиг.1).

Фиг.1. Модел на категориалната и дименсионална структура на ценностите на културно ниво (по Schwartz, 1994)

Следва да се подчертвае, че съществува определено единство в ценностите на йерархията и майсторството. За това свидетелства тяхната позиция, те са разположени на фиг. 1 един до друг, което отразява корелацията на ценностите, които ги образуват. Както ценностите на йерархията, така и тези на майсторството имат за цел себеутвърждаване на индивида. Едновременно с това налице е и общност между ценностите на егалитаризма и хармонията. И двата типа ценности са базирани върху себетрансцендиране на индивида, което се прави в името на социалната общност или единството с природата.

Оттук следва, че структурата на ценностната система може да бъде разглеждана не само като три-, но и като двудименсионална. Докато първата е по-детайлна и конкретна, втората има по-глобален смисъл, тъй като отразява двете основни отношения на человека и света – отношението между индивида и другите хора и отношението на контрол,

респ. подчинение на средата (социална и природна). Второто отношение може да бъде конкретизирано съобразно двата типа среди – социалната и природната, което и бе обяснено по-горе. Шварц първоначално акцентира върху двудименсионалната структура на ценностната система на културно ниво като описа двете основни биполярни дименсии – консерватизъм срещу автономност и себетрансцендентиране срещу себеутвърждаване. В последно време той предпочита да диференцира отношението на културата към социалната и към природната среда и говори за три дименсии (Schwartz & Ros, 1995).

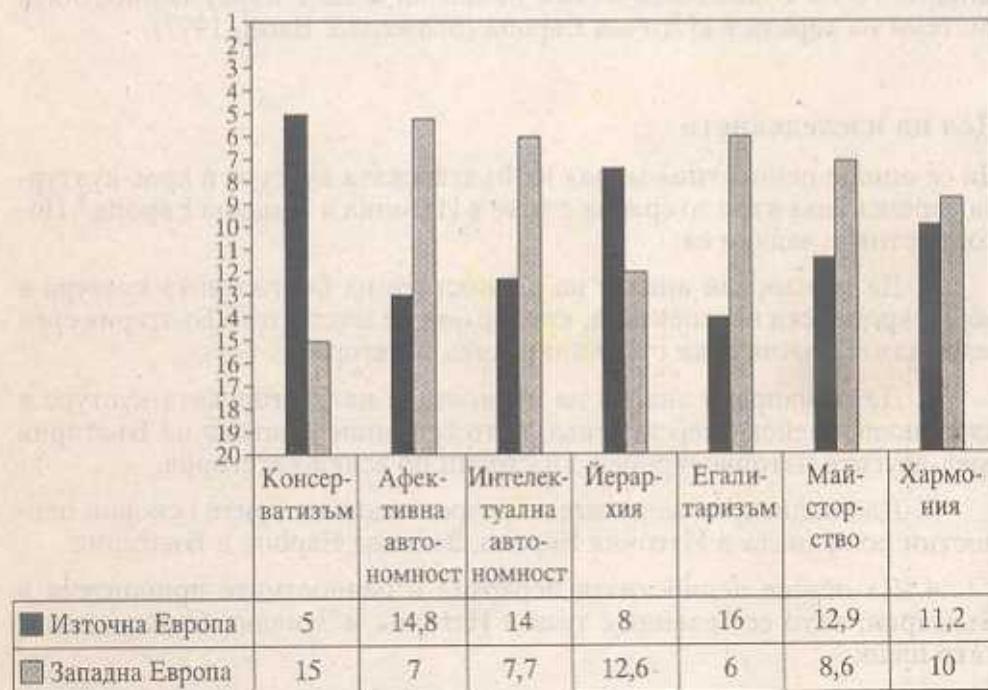
Да разгледаме сега резултатите от крос-културното изследване на ценностите, които позволяват да се говори за източно- и западноевропейски ценностен модел. До 1989г. Европа беше разделена. Социално-политическото развитие на Източна и Западна Европа бе двойствено и противоречиво. Различните ценостни приоритети се базираха върху противоположни идеологии. Ето защо естествено бе да се предположи, че в началото на социално-политическите промени в Източна Европа, което бе поставено през 1989г., в Европа не съществува единен ценостен модел, а два относително противоположни ценостни модела – източно- и западноевропейски модел.

Проверката на тази хипотеза на основата на данни от крос-културното изследване на ценностите бе направена от Шварц и Барди. Те агрегираха средните стойности на отделните категории за 9 страни от Източна и 12 от Западна Европа (Schwartz & Bardi, 1997). От Източна Европа са включени България, Чехия, Естония, Грузия, Унгария, Полша, Русия, Словакия и Словения. От Западна Европа участвуват 12 страни – Белгия, Дания, Англия, Финландия, Франция, Западна Германия, Гърция, Италия, Холандия, Португалия, Испания, Швеция и Швейцария. Резултатите от Т-теста им позволиха да отхвърлят нулевата хипотеза (липса на различие между Източна и Западна Европа по отношение значимостта на всяка категория) за всички категории с изключение на хармонията (виж последния ред на таблицата).

Таблица 1. Усреднени стойности на седемте категории в Източна и Западна Европа – учителски изводки (по Шварц и Барди, 1997)

	Консерватизъм	Интелектуална автономност	Афективна автономност	Иерархия	Майсторство	Хармония	Егалитаризъм
Източна Европа	4.15	4.15	3.13	2.19	3.84	4.24	4.74
Западна Европа	3.51	4.60	3.76	1.98	3.98	4.30	5.35
Равнище на значимост	0.001	0.01	0.001	0.05	0.05	–	0.001

Ясно е, че по сравнение със Западна Европа, в Източна Европа по-голяма значимост имат ценностите на консерватизма и йерархията. Всички останали ценностни категории – автономност (интелектуална и афективна), майсторство и егалитаризъм са по-малко значими за страните от Източна Европа. Особено ясно стават съществуващите различия, ако се сравнят средните рангове на отделните ценностни категории в Източна и Западна Европа (фиг.2).

Фиг. 2. Усреднени рангове за всяка ценностна категория при източно- и западноевропейските учители

Ясно е, че съществуват значими различия в значимостта, която присват на отделните категории източно- и западноевропейските учители. Ако приемам 10-ия ранг за условна среда можем да говорим за високи (1–10 ранг) и ниски (10–20 ранг) рангове. От тази гледна точка източноевропейците имат високи рангове по консерватизъм и йерархия и ниски по всички останали категории. *В страните от Източна Европа ценностите на консерватизма и йерархията са по-значими в сравнение със Западна Европа.* В Западна Европа ценностите на консерватизма и йерархията имат усреднен ранг 15 и 13 респ., а за Източна – на 5 и 8. *В същото време в Източна Европа автономността, егалитаризма и майсторството имат по-малка значимост.* За Западна Европа усредненият ранг

на автономността (както интелектуалната, така и афективната) е 7.3, а за Източна Европа – 14.4. Същото важи за егалитаристичните ценности. В Западна Европа техният ранг е 6, а за Източна – 16. С изключение на хармонията, различията в големината на усреднените рангове на източно и западноевропейците са около 10 ранга!

Едно възможно обяснение на тези факти е предложено от Шварц и Барди. Те считат, че получените резултати могат да бъдат обяснени с влиянието на социалистическия начин на живот върху ценностната система на хората в Източна Европа (Schwartz & Bardi, 1997).

Цел на изследването

Да се опише ценностния модел на българската култура в крос-культурна перспектива като го сравни с този в Източна и Западна Европа.² Понукретните задачи са:

1. Да се направи анализ на ценностите на българската култура в общоевропейска перспектива, като се опише мястото на България сред останалите европейски страни по всяка категория.
2. Да се направи анализ на ценностите на българската култура в източноевропейска перспектива, като се опише мястото на България сред другите източноевропейски страни по всяка категория.
3. Да анализират начините за разрешаване на трите основни ценостни конфликта в Източна Европа, Западна Европа и България.
4. Да опише ценностната йерархия и ценостните приоритети в България, като се сравнят с тези в Източна и Западна Европа, взети като цяло.

Хипотеза

Хипотезата е, че българският културен модел ще бъде по-близо до обобщения източноевропейски модел. Това е така, защото страните от Източна Европа през последните 50–70 години имаха историко-политическо развитие, а през последните години сходен опит за мириен преход от социалистическо към демократично общество.

Извадки

За анализа на ценностния профил на българската култура са използвани три извадки. Това се налага поради необходимостта да се отгово-

² За повече подробности виж Байчинска, 1995, 1996 а, б.

ри на въпроса: Съществува ли достатъчно устойчив ценностен модел на българската култура? Първото изследване бе направено през 1993 г., а второто – през 1995 г., третото – през 1996 г.³ Първата извадка включваше 176 прогимназиални и гимназиални учители от София, втората – 329 учители от 30 големи и малки градове на страната. В третото изследване 103 учители, взели участие през 1995 г. бяха тестиирани повторно след едногодишен интервал от време.

Ценностният модел на Източна и Западна Европа, взети като цяло, е получен на основа на данни от 9 учителски извадки от Източна Европа и 12 – от Западна Европа (Schwartz, Bardi, 1997).⁴

Методика

Във всички изследвания беше използвана методиката на проф. Шварц, която е обща за всички страни взели участие в кроскультурното изследване. Изследваното лице трябва с помощта на 7-бална скала да оцени по степен на значимост 58 ценности, 44 от които бяха посочени по-горе.

РЕЗУЛТАТИ

Преди да сравним българския културен модел с източно и западноевропейския е необходимо да проверим доколко той е устойчив.

Устойчивост на ценностите на съвременната българска култура

Първата хипотеза е, че полученият през 1993 г. български ценностен профил е национално специфичен и относително устойчив. Ако тя е вярна, може да очакваме, че значимостта на категориите, получена в изследването от 1993 г. ще се запази неизменна в последващите години.

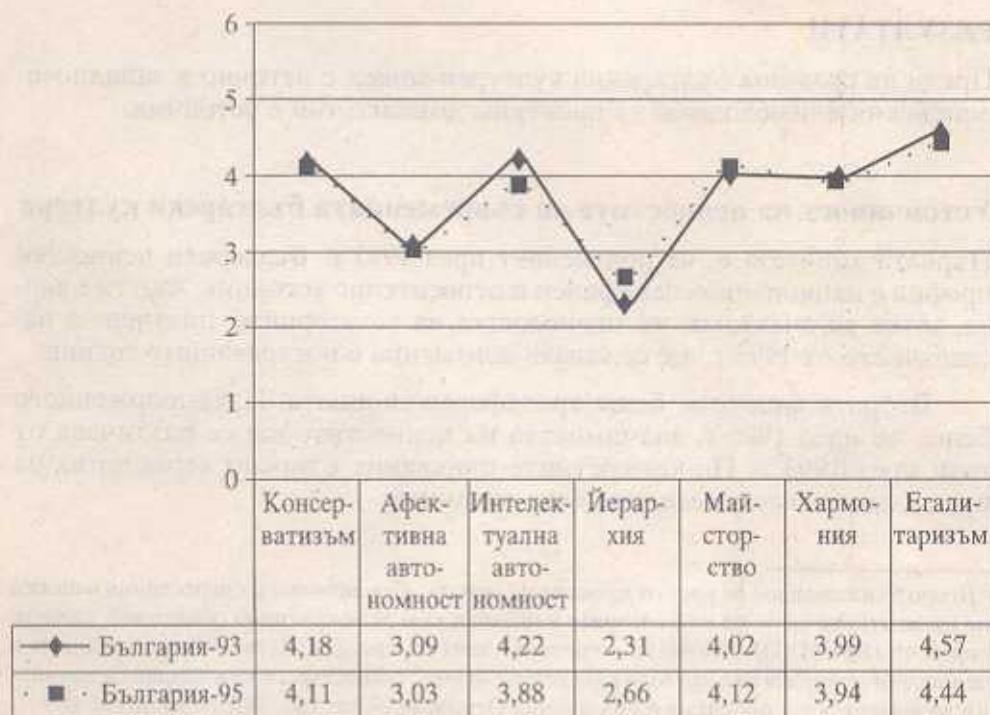
Втората хипотеза, беше трансформационната. Предположението беше, че през 1995 г. значимостта на ценностите ще се различава от тази през 1993 г. По-конкретните очаквания относно характерът на предполагаемите изменения бяха следните:

³ Второто изследване бе част от проекта на автора „Семантични и енергетични аспекти на ценностната система на българите в прехода към демократично общество“, спонсиран от НФНИ (ОНН-404/94), а третото – част от проекта „Ценностни конфликти и ценности приоритети в прехода към демократично общество“, спонсиран от научно-исследователската програма на Фондация Отворено общество, (CEU/RSS/679/94).

⁴ Поради ограничения обем по-долу ще се спрем единствено на данните от учителски-те извадки, които отразяват относително консервативна тенденция в обществото.

1) Изменението на ценности в българската култура ще се изразява преди всичко в понижаване значимостта на егалитаристичната привързаност и нарастване значимостта на ценностите, изразяващи майсторство и йерархия. Това можем да очакваме поради промяната в социално-политически условия в България – преходът от социалистическите ценности, които бяха егалитаристични по същество, към ценностите на демократията, в които йерархията и майсторството играят по-голяма роля.

2) В значително по-слаба степен може да очакваме изменение в значимостта на консервативните ценности и тези на автономността. Според теорията на Шварц консерватизъмът и автономността формират биполярна дименсия, която отразява двете относително противоположни концепции за взаимоотношенията на индивида и социалната група. Ако в дадена култура приоритет имат консервативните ценности, това означава, че в нея индивидът се възприема като част от социалната група. Обратно, ако приоритет имат автономните ценности – индивидът се възприема като автономна единица. С други думи, дименсията автономност-консерватизъм отразява *базалната* културна концепция за взаимоотношенията на индивида и групата. Може да се

Фиг. 3. Средни стойности на отделните категории през 1993 и 1995 г.

предположи, че тя е по-инертни и изменениета в нея ще настъпват значително по-трудно.

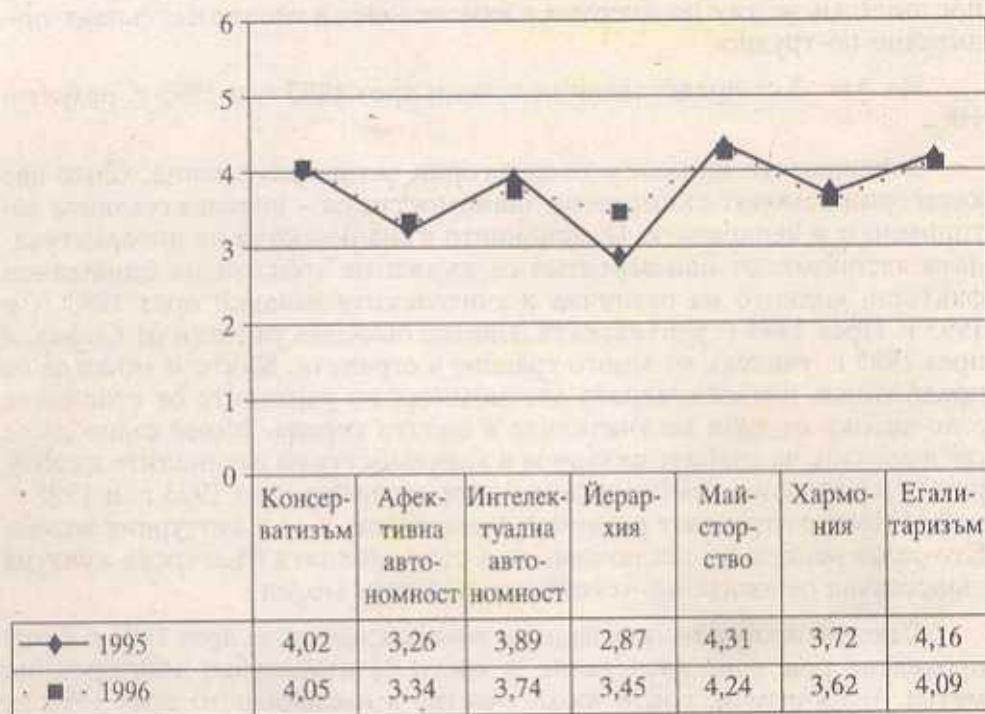
На фиг. 3 са представени получени през 1993 г. и 1995 г. резултати.

Значимостта на повечето категории остава неизменна. Само две категории изменят съществено значимостта си – интелектуалната автономност и йерархията. Изменението в значимостта на интелектуалната автономност най-вероятно се дължи не толкова на динамични фактори, колкото на различия в учителските извадки през 1993 г. и 1995 г. През 1993 г. учителската извадка обхваща учители от София, а през 1995 г. учители от много градове в страната. Както и може да се предположи, интелектуалната автономност на учителите от столицата е по-висока от тази на учителите в цялата страна. Може също да се предположи, че слабите различия в значимостта на останалите категории (с изключение на йерархията), зафиксирани през 1993 г. и 1995 г. най-вероятно отразяват различия в извадките, а не в културния модел. Ето защо можем да заключим, че в съвременната българска култура съществува относително устойчив ценностен модел.

С цел да проверим още веднъж това заключение, през 1996 г. беше проведено още едно изследване, в което бе използуван лонгитюдния метод. 103 учители, които взеха участие в изследването през 1995 г., оцениха повторно значимостта на отделните ценности. Получените данни в голяма степен повтарят резултатите от изследванията през 1993 г. и 1995 г. (вж. фиг. 4). Най-сензитивна към измененията е категорията йерархия. Значимостта на тази категория, която включва ценности като социална власт, богатство, авторитет, влиятелност, нараства значимо. Значимостта на всички останали категории остава приблизително същата. Съществува слаба тенденция за увеличаване значимостта на категорията афективна автономност. Незначително намалява значимостта на категориите егалитаристична привързаност, хармония и интелектуална автономност. Най-стабилна е значимостта на консерватизма и майсторството.

И така, сравнението на данните от 1993 г. и 1995 г., а също и данните от лонгитюдното изследване през 1995 г. и 1996 г. показват, че с изключение на йерархията, значимостта на всички категории остава относително постоянна. *Нараства единствено значимостта на категория йерархия, т. е. на ценностите, утвърждаващи законността на йерархичната организация на социума и неговите ресурси.*

Всичко това позволява да заключим, че в българската култура съществува относително устойчив ценностен модел. Ето защо в последващия анализ, ще обединим данните от 1993 г. и 1995 г.

Фиг. 4. Средни стойности на ценостните категории през 1995 и 1996 г.

Категориален анализ на ценостните на българската култура в общоевропейска перспектива

Да разгледаме мястото на България в общоевропейска перспектива. За целта ще подредим данните от 20-те изучени европейски страни от 1 до 20 в зависимост от средната им стойност за всяка категория. Така на всяка европейска страна се приписва ранг, който отразява нейното място сред другите 19 европейски страни, взели участие в изследването. Максималният ранг е единица и означава много висока степен на значимост на съответната категория, а минималният – 20, много ниска степен на значимост (табл. 2).⁵

⁵ Тук описвам българската култура в европейски контекст на основата на усреднени данни от учителските извадки взели участие в изследването през 1993 и 1995 година.

Таблица 2. Рангови места на България по отделните категории в общоевропейска и източноевропейска перспектива

Перспектива	Консерватизъм	Интелектуална автономност	Афективна автономност	Йерархия	Егалитаризъм	Майсторство	Хармония	Максимален ранг
Общоевропейска (20 страни)	7	14	15	1	19	3	17	20
Източноевропейска (9 страни)	7	4	5	1	8	1	7	9

1. България се нарежда на *първо място в Европа* от гледна точка на значимостта, която се приписва на ценностите, свързвани с йерархията – богатство, авторитет, социална власт, влиятелност, скромност. България се нарежда на *трето място в Европа* по значимост на ценностите на майсторството. Това са ценности като: независим, способен, успешен, самостоятелен, амбициозен, безстрашен. Това означава, че на фона на останалите европейски страни, в България ценностите на себеутвърждаването, който включват категориите майсторство и йерархия, се ценят много високо.

2. България се нарежда на *предпоследно (19-то място) място* в Европа по значимостта, която се приписва на егалитаристичните ценности – социална справедливост, равенство, свобода, мир в света, отговорност, отзивчивост, приемане на житейската участ и преданост. Тя е на *едно от последните места (17-то място)* по значимост на ценностите, формиращи категорията хармония – единство с природата, красота, опазване на околната среда. С други думи, в сравнение с останалите европейски страни, в България значимостта на себетрансцендентирането, което включва категориите егалитаризъм и хармония, се оценява като много ниска.

3. България се нарежда на 7-мо място в Европа по значимост на консерватизма, който включва ценности като: зачитане на традиции, социален ред, национална сигурност, семейна сигурност, мъдрост, учитивост, почитателност, умереност, самодисциплина, изпълнителност, достойниество, великодушие.

4. България е на едно от препоследните места по значимост на интелектуалната и афективна автономност (14 и 15 място съответно). Тези категории включват ценностите творчество, толерантност, лю-

бопитство, респ. наслаждение от живот, вълнуващ и разнообразен живот, удоволствия.

Както показва кроскултурното изследване в страни с ниска значимост на автономността, и висока на консерватизма, индивидът се схваща като част от социалната група. При висока значимост на себеутвърждаването и респ. ниски на себетрансцендентирането в обществото съществува приоритет на личните, а не на колективни цели. И така, от гледна точка на изследваните 20 европейските страни, българският културен модел може да бъде определен като даващ приоритет на личните цели, но относително консервативен.

Категориален анализ на ценностите на българската култура в източноевропейска перспектива

Какво е мястото на България сред другите 8 източноевропейски страни? (виж табл.3, втори ред). Тук България заема първо място по значимост на йерархията и майсторството. Тя е на едно от последните места по значимост на егалитаризма и хармонията. Това, което от особен интерес е сравнително ниската значимост на консервативните ценности – 7-мо място. По-ниски са стойностите на консерватизма единствено в Унгария и Чехия. Афективната и интелектуална автономност имат средна значимост – 4-то, респ. 5-то място.

И така, в източноевропейска перспектива, България не може да бъде определена като страна, в която консерватизма има голяма значимост. По-съществено е това, че българската култура може да бъде определена като култура, в която себеутвърждаването има по-голяма значимост в сравнение с останалите източноевропейски страни. И така, в сравнение с останалите източноевропейски страни българската култура приписва много по-висока значимост на йерархията и майсторството, средна значимост на автономността и ниска на консерватизма, хармонията и егалитаризма.

Сравнителният категориален анализ на ценностите в Западна и Източна Европа е необходимо да бъде допълнен с дименсионален. Последният е от особено значение, тъй като може да изясни начините за разрешаване на 3-те основни проблема с които всяка култура трябва да се справи: консерватизъм срещу автономност, йерархия срещу егалитаризъм, хармония срещу майсторство. Дименсионалният анализ е от особено значение в контекста на новата политическа ориентация за интеграцията на европейските страни.

Начини за разрешаване на основните ценостни конфликти в България, Източна и Западна Европа

За да анализираме начините на разрешаване на ценостните конфликти ще използваме осреднени данни за значимостта на всяка категория в 9 страни от Източна и 12 от Западна Европа (Schwartz & Bardi, 1995), а също и данните от България за 1995г. (Байчинска, 1997, 1998). В съответствие с целите на изследването в таблица 3 тези данни са групирани така, че да представят двата полюса на всяка една дименсия.

Таблица 3. Осреднени стойности по категории и дименсии за Западна Европа, Източна Европа и България (учителски извадки). Показана е и значимостта на различията, проверена с Т-тест (по Шварц и Барди, 1995)

	I дименсия – консерватизъм срещу автономност			II дименсия – иерархия срещу егалитаризъм		III дименсия – майсторство срещу хармония	
Категории	Консерватизъм	Интелектуална автономност	Афективна автономност	Иерархия	Егалитаризъм	Майсторство	Хармония
Западна Европа – учители	3.51 .20	4.60 .39	3.76 .42	1.98 .18	5.35 .14	3.98 .23	4.30 .22
Източна Европа – учители	4.15 .20	4.15 .42	3.13 .25	2.19 .27	4.74 .20	3.84 .14	4.24 .31
България – учители – 1995	4.11	3.88	3.03	2.66	4.44	4.12	3.94

За анализа на начина, по който се разрешават основните вътрешно дименсионални конфликти в България, Западна и Източна Европа, беше въведен нов показател – доминантна сила на консерватизма, егалитаризма и хармонията. Този показател представлява разлика между значимостта на консерватизма и автономността; на егалитаризма и иерархията и на хармонията и майсторството. Данните за афективната и интелектуална автономност са осреднени и е получен обобщен показател за единия полюс от първата дименсия – автономност (табл. 4).

Таблица 4. Доминантна сила на консерватизма, егалитаризма и хармонията в Източна и Западна Европа, а също и в България (учителски изводки)

	Доминантна сила на консерватизма над автономността	Доминантна сила на егалитаризма над йерархията	Доминантна сила на хармонията над майсторството
Западна Европа	- 0,67	3,37	0,32
Източна Европа	0,51	2,55	0,40
България	0,66	2,22	- 0,18

От данните е ясно, че в Западна Европа конфликтът между консервативните ценности и тези на автономността се разрешава в полза на автономността. В Източна Европа, обаче обратно – този конфликт се разрешава в полза на консервативните ценности. Това означава, че в Западна Европа доминира представата за индивида като относително независим от групата, а в Източна Европа – индивидът се схваща като част от групата. В България този конфликт е разрешен по същия начин, но който и в Източна Европа – в полза на консервативните ценности.

Да разгледаме и начина на разрешаване на конфликта между егалитаристичните и йерархични ценности. Както в Източна и в Западна Европа, така и в България, конфликтът се разрешава в полза на егалитаристичните ценности. Това означава, че както в Източна, така и в Западна Европа индивидът се схваща като принципно еднакъв с другия индивид. Следва обаче да се подчертвае, че в Западна Европа егалитаристичните ценности доминират в по-голяма степен (3,37) отколкото в Източна Европа (2,55) и България (2,22).

Що се отнася до алтернативата хармония срещу майсторството, тя се разрешава в полза на хармонията както в Западна (0,32), така и в Източна Европа (0,40). В България обаче леко доминира не хармонията, а майсторството (-0,18).

Ценностни приоритети в Западна Европа, Източна Европа и България

Разрешаването на вътрешнодименсионалните конфликти намира израз в структурата на ценостната система на дадена култура или културен регион. Тази структура може да бъде описана като вертикална йерархия, в която всяка категория има определено място, което се определя от нейната значимост. С цел да получим ценостната йерархия на Източна, Западна Европа и България, на всяка категория бе приписан ранг в съответствие с нейната значимост. Категорията с най-голяма

значимост получава ранг 1, а тази с най-малка – ранг 6. Резултатите са отразени в табл. 5.

Таблица 5. Рангове на категориите в Западна и Източна Европа и България (учителски изводки)

	I дименсия – консерватизъм срещу автономност	II дименсия – йерархия срещу егалитаризъм	III дименсия – майсторство срещу хармония			
Категории	Консерватизъм	Автономност	Йерархия	Егалитаризъм	Майсторство	Хармония
Западна Европа	5	3	6	1	4	2
Източна Европа	3	5	6	1	4	2
България – 1995	2,5	5	6	1	2,5	4

На основата на тези резултати можем да построим йерархията на ценностите в Източна и Западна Европа и да я сравним с тази в България (табл. 6).

Таблица 6. Йерархия на ценностните категории в Западна Европа, Източна Европа и България

Западна Европа	Източна Европа	България – 1995
1. Егалитаризъм	1. Егалитаризъм	1. Егалитаризъм
2. Хармония	2. Хармония	2,5. Майсторство
3. Автономия	3. Консерватизъм	2,5. Консерватизъм
4. Майсторство	4. Майсторство	4. Хармония
5. Консерватизъм	5. Автономия	5. Автономност
6. Йерархия	6. Йерархия	6. Йерархия
Егалитарен либерализъм, ориентиран към хармония	Егалитарен консерватизъм, ориентиран към хармония	Егалитарен консерватизъм, ориентиран към майсторство

Първото, което трябва да отбележим, че ценностите, които се считат за най-важни (1 ранг) и най-маловажни (6 ранг) са еднакви в Източна и Западна Европа. На първо място, както в Източна, така и в

Западна Европа, се оказват егалитарните ценности. С други думи, по абсолютна стойност егалитарните ценности са от първостепенна важност за Европа, независимо от културния регион. България не прави изключение – егалитаристичните ценности са най-важни и за българската култура. На последно място както в Европа, така и в България се оказват ценностите на йерархията.

Да разгледаме сега ценностното „ядро“ в двата културни региона и в България. То се определя от първите три, най-важни категории. В Западна Европа това ядро включва ценностите на егалитаризма, хармонията и автономността. Тези ценностни приоритети дават основание да определим ценностната система в Западна Европа като *егалитарен либерализъм, насочен към хармония*.

Ценностното ядро в Източна Европа включва егалитаристичните ценности, хармонията и консерватизма. Накратко, ценностната система на учителите от Източна Европа може да бъде определена като *егалитарен консерватизъм, ориентиран към хармония*.

В България, ценностните приоритети са както следва: на първо място е егалитаризъм, а консерватизма и майсторството си поделят второто място. Можем условно да характеризираме ценностната йерархия на българската култура като *егалитарен консерватизъм, ориентиран към майсторство*.

И така, най-същественото различие в източно- и западноевропейските културни приоритети се отнася до ценностите на автономността, resp. консерватизма. С други думи, до отношенията между индивида и групата. Западноевропейската култура се базира върху ценностите на автономността, т.е. върху представата, че индивидът е относително независим от групата, а социалната взаимосъвързаност не е имплицитно дадена, а може и трябва да бъде договорена. Обратно, в Източна Европа при учителите доминира представата, че индивидът е част от групата, той трябва да подържа и споделя нейния начин на живот, т.е. да подържа статуквото и да се стреми към подържане на традиционния ред.

Приоритетите на българската култура като цяло са подобни на тези на източноевропейската култура, разгледана като единно цяло. Както в източноевропейската култура, взета като цяло, така и в България от първостепенно значение са ценностите на егалитаризма и консерватизма. Това което отличава българската от източноевропейската култура, е по-малката значимост на ценностите на хармонията и по-голямата – на майсторството. С други думи, в българската култура доминира не пасивно, а активно поведение на индивида по отношение на средата – българинът днес се стреми да наложи своята воля върху средата, а не толкова да се приспособи към нея.

Интерпретация на резултатите

И така, от гледна точка на основните начини за разрешаване на 3-те вътрешно дименсионалните конфликта, в Европа съществуват два различни ценостни модели – западно и източноевропейския. **Основното различие** между тях се определя от концепцията за отношенията между индивида и групата. Западноевропейската култура се базира върху ценностите на автономността, т. е. върху представата, че индивидът е относително независим от групата, а социалната взаимосвързаност не е нещо имплицитно дадено, а нещо което може и трябва да бъде договорено. Обратно, в Източна Европа доминира представата, че индивидът е част от групата и трябва да поддържа и сподели нейния начин на живот, т.е. да поддържа статуквото и да се стреми към поддържане на традиционния ред. И така, в началото на 90-те години в Източна Европа все още доминира колективистичната концепция за индивида, а в Западна Европа – индивидуалистичната.

Ценностното единство в Европа се базира върху еднакъв начин за разрешаване на конфликта между ценностите на егалитаризма и йерархията. Независимо от извадката, егалитаристичните ценности са на първо място по значимост както за източно-, така и за западно европейската култура (1-ви ранг). Най-малко значение както за Източна, така и за Западна Европа имат йерархичните ценности (6 ранг). Това означава, че ценностното единство на европейската култура се определя от високата оценка, която се приписва на егалитаризма и иската – на йерархията. Тези категории заемат първо и последно място в ценостната йерархия както в Източна, така и в Западна Европа. С други думи, в съвременна Европа ценности като власт, богатство, авторитет, влиятелност, които утвърждават йерархичната организация на социума, имат по-малка значимост от ценности като: социална справедливост, свобода, равенство, отзивчивост, отговорност, честност, преданост, които поощряват трансцедентиране на личните интереси в името на другите хора.

Едновременно с това обаче следва да се подчертва това, че в кроскултурен план егалитаризът е много по-значим за Западна, отколкото за Източна Европа. Както бе показано в изследването на Шварц, осредненият ранг за егалитарните ценности в учителската извадка за Западна Европа е 6, а в Източна Европа – 16. Обратно осредненият ранг за ценостите на йерархията в Западна Европа е 12,6, а в Източна Европа – 8. Това означава, че в Европа отговорното социално поведение на индивида се свързва с идеята за принципиалната еднаквост на мен и другия. Излишно е да напомням, че тази идея е фундаментална не само за християнството, което е основната религия в Европа, но засма особено място в социално-политическия живот на Европа от Френската революция насам.

Следва да обърнем особено внимание на факта, че в сравнение с останалите европейски страни, в България егалитаризъмът днес се ценят много ниско, а йерархичните ценности много високо. България има 19 ранг (предпоследно място в Европа) по егалитаризма, и 1 ранг (първо място в Европа) по йерархия! (Schwartz&Bardi, 1997; Байчинска, 1997). Това на пръв поглед противоречи на представата ни за българския национален характер, а също и на данни от други изследвания на ценностите (Хаджийски, 1966; Горнев, Бояджиева, 1996; Неделчева, 1996). Едно възможно обяснение е, че досега ценностите на българската култура се разглеждат преди всичко в интернална перспектива, т.е. от гледна точка на вътрешния наблюдател. Ако този наблюдател разгледа ценностите на българската култура отвън, в контекста на съвременна Европа, той трябва да признае, че днес българинът, подобно на „осреднения“ източноевропеец, оценява егалитаристичните ценности като ниско значими. Най-вероятно ниската значимост на егалитаристичните ценности в България, е израз не толкова на националния ни характер, колкото на критично отношение на съвременната българска и източноевропейска култура към ценностите на социализма.

Българският културен модел е по-близко до източноевропейския, отколкото до западноевропейския. Конфликтът между консервативните и автономни ценности от една страна, и йерархията и егалитаризма, от друга страна, се разрешават в българската култура по начин, характерен за източноевропейската култура. Единственото различие се отнася до това, че в България, в по-голяма степен от Източна Европа, се ценят майсторството, т.е. ценности които са насочени към изменението на природната и социалната среда. Това са ценности като независимост, успех, самостоятелност, амбициозност, безстрашие. В Източна и Западна Европа, по-голямо значение имат противоположните на майсторството ценности, а именно тези на хармонията – като единство с природата, красотата и опазване на околната среда.

Като цяло съвременната българска култура може да бъде определена като егалитарен консерватизъм, насочен към майсторство, а съвременната източноевропейска култура – като егалитарен консерватизъм, насочен към хармония. Западноевропейската култура като цяло да бъде определена като егалитарен либерализъм, насочен към хармония.

Следва да напомним, че предложеният по-горе анализ на европейската и българска култура се базира единствено върху учителски изводки. Ето защо анализът на ценностния модел на българската и европейската култура преди всичко отразява относително консервативните или стабилни аспекти в европейската и българска култура. Анализът на динамичните и модернизиращи тенденции в българската и източноевропейска култура, е направен другаде (Baytchinska, 1998).

Следва да обърнем особено внимание на факта, че в сравнение с останалите европейски страни, в България егалитаризъмът днес се цени много ниско, а йерархичните ценности много високо. България има 19 ранг (предпоследно място в Европа) по егалитаризма, и 1 ранг (първо място в Европа) по йерархия! (Schwartz & Bardi, 1997; Байчинска, 1997). Това на пръв поглед противоречи на представата ни за българския национален характер, а също и на данни от други изследвания на ценностите (Хаджийски, 1966; Горнев, Бояджиева, 1996; Неделчева, 1996). Едно възможно обяснение е, че досега ценностите на българската култура се разглеждат преди всичко в интернална перспектива, т.е. от гледна точка на вътрешния наблюдател. Ако този наблюдател разгледа ценностите на българската култура отвън, в контекста на съвременна Европа, той трябва да признае, че днес българинът, подобно на „осреднения“ източноевропеец, оценява егалитаристичните ценности като ниско значими. Най-вероятно ниската значимост на егалитаристичните ценности в България, с израз не толкова на националния ни характер, колкото на критично отношение на съвременната българска и източноевропейска култура към ценностите на социализма.

Българският културен модел е по-близко до източноевропейския, отколкото до западноевропейския. Конфликтът между консервативните и автономни ценности от една страна, и йерархията и егалитаризма, от друга страна, се разрешават в българската култура по начин, характерен за източноевропейската култура. Единственото различие се отнася до това, че в България, в по-голяма степен от Източна Европа, се цени майсторството, т.е. ценности които са насочени към изменението на природната и социалната среда. Това са ценности като независимост, успех, самостоятелност, амбициозност, безстрашие. В Източна и Западна Европа, по-голямо значение имат противоположните на майсторството ценности, а именно тези на хармонията – като единство с природата, красотата и опазване на околната среда.

Като цяло съвременната българска култура може да бъде определена като егалитарен консерватизъм, насочен към майсторство, а съвременната източноевропейска култура – като егалитарен консерватизъм, насочен към хармония. Западноевропейската култура като цяло да бъде определена като егалитарен либерализъм, насочен към хармония.

Следва да напомним, че предложеният по-горе анализ на европейската и българска култура се базира единствено върху учителски изводки. Ето защо анализът на ценностния модел на българската и европейската култура преди всичко отразява относително консервативните или стабилни аспекти в европейската и българска култура. Анализът на динамичните и модернизиращи тенденции в българската и източноевропейска култура, е направен другаде (Baytchinska, 1998).

Изложените резултати ни позволяват да осмислим българската култура в огледалото на европейската култура. По-сложната и контекстуална представа за българския ценностен модел е не само от теоретичен, но и от практичен интерес. Тя е може да бъде използвана като средство за оптимизиране на политическите и културни контакти на България с другите страни в Източна и Западна Европа. Едновременно с това, получените резултати поставят нови и неочаквани въпроси пред всички лица и организации, ратуващи за интеграцията на Европа.

Литература

- Байчински, К. (1995). Ценностният преход в светлината на индивидуализма/колективизма. *Социологически проблеми*, кн. 1, с. 34-53.
- Байчинска, К. (1996). Ценностните приоритети в прехода към демократично общество в България (крос-културна перспектива). *Българско списание по психология*. № 2, с. 20-40.
- Байчинска, К. Ценностите на съвременната българска култура в крос-културна перспектива (категориален анализ), сб. *Социалните науки и социалната промяна в България* под ред. на К. Байчинска, с. 108-117
- Байчинска, К. (1998). Между свободата и равенството (ценностната промяна в България в крос-културна, макро-социална и индивидуално-личностна перспектива), Акад. изд. „Проф. М. Дринов“, (под печат).
- Горнев, Г., Бояджиева, П. (1997). Началото на прехода – представи за справедливостта и политическата легитимност. В: Преходът в България през погледа на социалните науки. Под ред. К. К. Байчинска. София, с. 81-97.
- Неделчева, Т. (1997). Ценностните трансформации на българите. Преходът в България през погледа на социалните науки. Ред. К. К. Байчинска. София, с. 97-105.
- Хаджийски, И. (1996). Бит и душевност на нашия народ. София.
- Baytchinska K. Values of contemporary East European culture. Paper presented at the conference „Political thought in Central and Eastern Europe in post-communist period“, 19-21 November, Praha, Czech Republic
- Hofstede, G. (1980). *Culture's consequences: International differences in work-related values*. Beverly Hills., CA., Sage
- Kim, U., Triandis, H. C., Kagitcibasi, C., Choi, S.C. & Yoon, G. (Eds) (1994). *Individualism, and collectivism: Theory, method and applications*. London: Sage
- Schwartz, S. H., Bilski, W. (1990). Toward a theory of the universal content and structure of values: Extension and cross-cultural replications. *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 58, p. 878-891.
- Schwartz, S. H. (1992). Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries. In: M. Zanna (Ed.) *Advances in experimental social psychology*. Vol. 25. Orlando FL: Academic Press

- Schwartz, S. H. (1994). Beyond individualism-collectivism: New cultural dimensions of values. In: U. Kim et al. (Eds.) *Individualism and collectivism: Theory, method and application*. Newbury Park, p. 85-119.
- Schwartz S. & Bardi A. (1997). Influences of adaptation to communist rule on values priorities in Eastern Europe. *Political psychology*, 18, 385-410
- Schwartz S. & Ros M. (1995). Values in the West: A theoretical and empirical challenge to the individualism-collectivism cultural dimension. *World psychology*, 1 (2), p.91-122
- Williams R. (1968). The concept of values. In: *International Encyclopedia of the social Sciences*, vol. 16, N.Y.

ПСИХОЛОГИЧЕСКА ДИАГНОСТИКА НА СУИЦИДНИЯ РИСК СРЕД СРОЧНОСЛУЖЕЩИТЕ В СИСТЕМАТА НА МВР

Николай Николов*, Неделчо Стойчев**

THE PSYCHOLOGICAL DIAGNOSTIC OF SUICIDE RISK AMONG THE SOLDIERS IN MINISTRY OF THE INTERIOR OF BULGARIA

Nikolay Nikolov, Nedeltcho Stoytchev

Abstract: The aims of this study are establishment and verification of a psychological test-battery for diagnostic of the suicidal risk among the soldiers in Ministry of the Interior of Bulgaria. Depression, neuroticism, lack of social support and the social isolation were assumed as general predictors of suicidal risk. The Beck Depression Inventory, EPQ, The Revised UCLA Loneliness Scale, a biographical sheet and two new inventories for little and major stressful life events were used. The verification was performed through a discriminant analysis. 91,6% of Ss were classified correctly. The research also revealed, that depression, neuroticism and lack of social support share a big common variance and form a latent factor titled „Negative affect“ or „Difficulties in adaptation“. It is more powerful predictor of suicidal ideations as all unique first-rang scales. The predictive potentials of this two models – the first with first-rang scales and the second with latent factors – were compared. The later had more advantages because of reduction of the „noises“ of measurement.

ВЪВЕДЕНИЕ

Опитите за самоубийства представляват сериозен психологически и социален проблем във всяко общество. Официалната американска статистика съобщава за 5000 опита за самоубийства сред подрастващите средно за една година (Brent & Kolko 1990). Други американски автори докладват, че „приблизително 8.5% от подрастващите в Съединените американски щати предприемат поне един опит за самоубийство“

* Николай Николов, н. с. II степен – Институт по психология – МВР.

** Неделчо Стойчев, н. с. I степен, д. пс. и. – Институт по психология – МВР.

(Friedman et al. 1987). Безспорно това са респектиращи цифри за един социален феномен с толкова тежки и комплицирани последици, понеже един суициден опит не само може да завърши фатално за личността, която го предприема, но дори при липса на летален изход, влияе със своите дългосрочни и сложни импликации както върху по-нататъшната съдба на самия индивид, така и върху живота на неговото семейство, близки и приетели.

Макар, че липсва достъпна статистика за реализираните суицидни опити в България, нямаме никакви основания да очакваме, че този проблем е по-малко тежък и сериозен при нас, напротив – поради дълбоката икономическа криза в страната по-логично е да се опасяваме, че ситуацията е още по-тревожна. Бихме могли да приемем американските статистически данни като никакъв ориентир за оценка на нивото на суициден риск сред срочнослужещите в системата на МВР, но те не са най-подходяща база за съпоставки и за извеждане на специфични и категорични изводи, тъй като е сложно да се прецени, доколко един висок суициден риск сред изследваната от нас популация е по-легитимно да се припише на глобалните, културни и икономически фактори и различия между двете държави или на специфичната социална ситуация, в която живеят и служат войниците в поделенията на МВР. Това всъщност едва ли е и най-важното, когато проблемът е както в случая човешкия живот, смятаме че е много по-важно да се открият причините и начините за ефикасно подпомагане на нуждаещите се, отколкото просто да се тръби тревога, позовавайки се на цифрите, пък били те и съвсем единозначни и категорични.

ОСНОВНИ КОНСТРУКТИ

В психологическата литература е присто да се разграничават в суицидното поведение поведенчески и когнитивни компоненти, съответно – *откритите* (суицидните опити) от *прикритите* (суицидните идеации) феномени. В реалното поведение двата вида образуват един непрекъснат континuum като когнитивните компоненти – суицидните идеации – предшестват поведенческите. „*Всеки опит или реализирано суицидно поведение започва със суицидна идеация*“ (Reynolds 1990). Суицидната идеация се състои от мисли, планове и конкретни визии за самоубийство. В зависимост от детайлността на предварителния план за самоубийството по място, време, конкретен начин за осъществяване му и набелязващие на мерки за осуетяване на възможността за предотвратяването му от страна на другите, може доста точно да се оцени сериозността на суицидното намерение и вероятността за леталност на изхода от опита (Reynolds 1990). По този начин суицидната идеация се явява надежден предикатор на суицидното поведение.

Определен проблем пред успешната превенция на суицидите представлява необходимостта от достатъчно ранната им диагностика. Ако трябва да се предскаже дали едно лице ще осъществи суициден опит или не, наистина суицидните идеации биха могли да се използват като надежден предиктор, но от практическа гледна точка е трудно осъществимо да се интервюират твърде големи групи от хора и затова си струва да се открият релевантни и надеждни психологически тестове с добри възможности за отграничаване на предварителен контингент от хора с по-висок суициден риск, към които впоследствие да се насочат усилията на една по-задълбочена, превантивна работа.

Досегашните психологически изследвания разкриват 7 основни детерминанта на суицидното поведение (Reynolds 1990):

1. Наличието на депресивни нагласи.
2. Липса на качествена, адекватна и навременна социална подкрепа
3. Злоупотреба с наркотични средства.
4. Високо равнище на ежедневен дистрес.
5. Наличието на висока личностна тревожност.
6. Наличието на чувство за социална изолация, безпомощност и безнадеждност.
7. Преживяни скорошни негативни събития като смърт на близък човек, раздяла със съпруга или любима, сериозни семейни или финансови проблеми.

Депресията е най-тясно асоцииращата се със суицидните идеации променлива (Wilson, Nathan, O'Leary & Clark 1996). Връзката между тях е безспорна, потвърждавана както в многобройни изследвания, така и в ежедневната клинична практика. Някои от останалите 6 фактора обаче, освен че са детерминанти на суицидните нагласи, представляват компоненти на депресията или имат обща вариация с нея. Такива са чувството за липса на социална подкрепа, личностната тревожност, афективните разстройства, описани под точка седем и чувството за безнадеждност (Mineka & Clark 1998). Това поражда определени проблеми при изясняване на специфичния дял на всяка една от тях при детерминациите на суицидните нагласи, което е важно за точното ориентиране на терапевтичната интервенция впоследствие. Ако например се окаже, че депресията действително е основна детерминанта, а другите фактори се оказват такива само поради общата си вариация с нея, то по-адекватно би било да се насочат част от усилията към диагностика на самата депресия и терапията на индивидуалните случаи, поради преимуществено обусловената наследствена предразположеност към

развитие на това психично разстройство обусловена, отколкото да се инвестира единствено в опити за организационни промени с цел оптимизиране на съществуващите механизми за социална подкрепа като средство за редуциране на суицидния рисък.

Депресията има голям дял обща вариация с генерализираната тревожност (невротизма), поради което образуват общ фактор от второ ниво и същевременно се обособяват като два отделни първични фактора (Clark & Watson 1991, Barlow et al. 1996). Съгласно когнитивния модел на депресията и тревожността на А.Бек разликата между двете се състои в това, че докато депресивната личност е фиксирана повече върху миналото си и претърпените загуби и е доминирана от ахедония, то тревожната личност е ориентирана повече към бъдещето в очакване на негативни събития и емоционалния ѝ живот е доминиран от страха (Beck 1976, Beck & Emery 1985). Теоретичната хипотеза е, че тревожността сама по себе си не обуславя суицидни нагласи, но поради общия дял вариация с депресията, може да се прояви като тихен предиктор в предварителната им диагностика.

Липсата на качествена социална подкрепа и преживяването на самота също са свързани с депресията, а освен с нея с невротизма, с психическия дистрес и отчасти с интроверсията, без обаче да се предполагат някакви каузални връзки между нея и последната. Социалната подкрепа представлява базисна човешка потребност и се дефинира като „наличието и достъпността на хора, които са загрижени за нас, които ни ценят и ни обичат“ (Cobb 1976). Липсата на социална подкрепа имплицира тежки негативни последствия за личността – отслабване на имунната система и естествените съпротивителни сили на организма, социална дезадаптация, свързана с повишен риск от психични и невротични заболявания, повишен суицидalen рисък и т.н. Психологични изследвания в различни полета и сфери на живота показват, че индивиди, получаващи *качествена социална подкрепа* по-лесно се справят със стреса в ежедневието, с преживяването на големи лични неуспехи и загубата на близки и любими хора, прекарват по-леко и некомплицирано редица болестни състояния (Saranson, I.G., Levine, H.M., Robert B.B., & Saranson B.R, 1983). Самата социална подкрепа е променлива, която пряко зависи както от ситуацияните фактори, така и от личностните качества, което налага разделното изследване на двата аспекта – диагностициране и на личностната променлива, тъй наречената забелязвана социална подкрепа и на организационните и социални механизми за социална подкрепа (Saranson, Saranson & Shearin 1986).

Злоупотребата с наркотични средства представлява релативно обособена и по-независима детерминанта на суицидните нагласи,

въпреки че е възможна нейна комбинация с различни психопатологични и личностни разстройства. В доста случаи психоактивните вещества са катализатор или отключващ агент на множество психични разстройства.

Преживяните насокро негативни житейски събития като загуба на родител, роднина, близък или приятел, значими лични загуби или материални проблеми могат да породят чувство за безнадеждност и отчаяние, подобни на тези при хората, страдащи от депресивни разстройства. Към тази категория остро стресори трябва да прибавим и специфичните за казармата извращения. Негативните житейски събития могат също да индуцират суицидни идеации. Тяхната особеност е, че както показват психологическите изследвания, силата им като суицидна детерминанта е в пряка зависимост от изминалото време – само насокро преживяни травми и загуби (до 6 месеца) могат да предизвикат суицидни нагласи.

Ежедневния дистрес и високото физическо и психично напрежение са неспецифичен и релативно по-слаб детерминационен фактор на суицидните нагласи. Дистресът корелира положително с депресивните нагласи, тревожността, злоупотребата с наркотични средства и липсата на социална подкрепа и вероятно главно чрез тях може да обуславя суицидно поведение.

Чувството за безпомощност, безнадеждност и социална изолация са компоненти съответно на тревожността, депресията и липсата на социална подкрепа или на общия фактор, който се формира от тях на базата на общата вариация.

МЕТОД

Използвани психологически въпросници и скали

За всички изброени по-горе фактори са предвидени съответни релевантни и надеждни психологически диагностични инструменти. Използвани са следните скали: Личностен въпросник на Айзенк (EPQ) (Паспаланов, Щетински и Айзенк 1984), скала „Самотност“ на Ръсел, скала „Социална подкрепа“ на Сарасън, въпросник за изследване на депресивните нагласи на Бек (Byrne and Baron 1993, Hewitt and Norton 1993, Burns 1996), въпросник „Психологически климат в армията“ (Military Environment Inventory-MEI) на Мус (Moos 1986), в адаптиран български вариант от Величков, Петров и Илиев (1990), въпросник „Източници на стрес“ и Анкетна карта.

Личностният въпросник на Айзенк (EPQ), скалата за депресия на А.Бек и въпросникът „Психологически климат в поделението“ (MEI) на Мус са български стандартизации на широко известни и използвани психологически методики затова смятаме, че тяхното описание тук е излишно и препращаме читателите за допълнителни информация към съответните публикации.

Скалата „Самотност“ на Ръсел е българска форма на The Revised UCLA Loneliness Scale (Russel et al. 1980). Адаптацията е направена от нас конкретно за настоящето изследване. Вътрешната консистентност на българската форма, индексът Кронбах а е равен на 0.79, а корелациите със скалата за депресия на Бек и със скали Е и N от EPQ са съответно +0.53, -0.54 и +0.48. Тези данни са почти идентични с представените данни в публикацията на Ръсел, поради което може да се смята, че българската форма е напълно сполучлива адаптация на американската скала. Скала „Самотност“ е използвана като измервателен инструмент на личностния аспект на конструкта социална подкрепа. В психологическата литература социалната подкрепа се разглежда като сложен конструкт с 6 дименсии: *емоционална подкрепа, подкрепа на чувството за персонална компетентност и самооценката, информационна подкрепа* (помощта с адекватни, полезни съвети), *инструментална подкрепа* вкл. финансова подкрепа, *социално признание и интегриране в група* със сходни възгледи и интереси. (Saranson et al. 1990) Въпреки това емпиричните ѝ изследвания регистрират устойчиви високи корелации от 0.60 до 0.88 между 6-те дименсии, което показва целесъобразността на възприемане на един единствен фактор от II-ри ранг, известен в психологическата литература като забелязана социална подкрепа. Той е в състояние да редуцира „шумовете“ в измерването на първичните скали и да осигури по-прецизно измерване на личностния аспект на социалната подкрепа (Newcomb 1990). В направените конфирмационни факторни анализи на модела на социалната подкрепа се установява, че скала „Самотност“ корелира -0.88 с латентния конструкт забелязана социална подкрепа, което бе и основен аргумент за нейния избор като един икономичен и надежден диагностичен инструмент (Newcomb 1990).

Както вече по-горе споменахме социалната подкрепа има и не малък дял ситуациянна вариация; различните социални структури, институти и организации развиват различни по форма, сила и обхват механизми за социална подкрепа. Първоначално тяхното психологическо измерване започва с чисто обективни измерители като например гъстотата на мрежата от социални интеракции, но скоро се оказва, че това не води до еднозначни изводи. Само на основата на гъстотата на интеракциите, ако се игнорира тяхното качество, не може да се определи дали по-честите интеракции са с положителен или отрицателен

за индивида и неговото психологическо функциониране знак. За настоящето изследване конструирахме въпросник, който разкрива източниците на социалната подкрепа за войниците в поделението. Това може да са другите войници, сержантите и офицерите, семейството и близките или приятелите извън поделението. Тъй като самата социална подкрепа има 6 първични дименсии модифицирахме на 6-те маркерни айтема на въпросника „Социална подкрепа“ на Сарасън и Сарасън (Sarason & Sarason The Social Support Questionnaire 1983) така, че да установим кой от източниците на социална подкрепа какъв тип социална подкрепа предоставя реално за войниците, както и дали някои от теоретично допуснати от нас източници въобще функционират на практика.

Въпросникът „Източници на стрес“ е конструиран от нас за настоящето изследване и замислен с цел разкриване и оценяване на интензивността на източниците на стрес по време на отбиване на редовната военна служба. Той обхваща почти всички възможни източници на стресови преживявания в казармата – взаимоотношенията с офицери и сержанти, взаимоотношенията с другите войници, в частност със „старите“ войници, социалната изолация, финансовите проблеми, ограниченията на индивидуалната свобода, произтичащи от естеството на службата и т.н. Всеки айтем от методиката представлява твърдение, което изследваните лица трябва да оценят с 5-бална скала, с полюси съответно 1 – „Изобщо не е източник на напрежение“ и 5 – „Определено е източник на напрежение“.

Чрез използване на факторен анализ бяха формирани две 2 субскиали: „Ежедневен стрес по време на службата“ и „Стрес, обусловен от социалната изолация и семейните отношения“. Резултатите от факторния анализ и съдържанието на айтемите са представени в таблица № 1.

Скалата „Ежедневен стрес по време на службата“ обхваща източниците на стрес във войнишкото ежедневие. В нея се включват в по-голямата си част проблеми, породени от неудачното ръководство, извращенията, високото физическо и психическо натоварване и намалените възможности за самодетерминация на поведението.

Скалата „Стрес, обусловен от социалната изолация и семейните отношения“ е фокусирана около проблеми извън службата, но значими за отделната личност, като финансови трудности, семейни проблеми, откъсване от обичайната социална среда и т.н.

Двете субскиали имат ограничена корелация помежду си 0.36. Те корелират значимо, но не високо със скала N от EPQ (0.30 за скала „Ежедневен стрес по време на службата“ и 0.21 за скала „Стрес, обус-

Таблица №1. Факторна структура на въпросника „Източници на стрес“

Въпрос №	Фактор	
	I	II
1	2	3
9. Недостатъчната подкрепа от страна на командирите	,658	
8. Неправилното ръководство от страна на командирите	,497	
13. Незаинтересованост към Вашите лични проблеми от страна на ръководството	,578	
17. Липса на поощрение от страна на командирите	,546	
15. Невъзможността да отправяте искания и да давате оценки	,437	
1. Многото работа за вършено	,366	
11. Липсата на достатъчно свободно време	,648	,358
32. Необходимостта да понасяте някои навици и привички у другите, които Ви дразнят и отвращават	,464	
29. Изпълнението на безсмислени команди и заповеди	,512	
36. Необходимостта да вършите неща, за които не се чувствате подготвен	,313	
12. Недостатъчната подкрепа и разбиране от страна на другите войници	,407	
7. Необходимостта да вършите неща, които са под Вашето ниво на интелигентност	,294	
21. Злоупотреби от страна на старите войници	,561	
14. Прикритата дискриминация и протекционите	,430	
30. Необходимостта понякога да изпълнявате капризите и прищевките на старите войници	,396	,304
39. Малкото отпуски	,393	,371
22. Липсата на емоционална подкрепа от страна на семейството	,286	,280
26. Натоварването със задълженията на други войници	,523	,318
27. Лични конфликти с другите	,574	
23. Изисквания, които Ви пречат да имате нормален личен живот	,455	,409
16. Чувството за изолираност	,539	
19. Необходимостта да се поема рисък		,385
18. Системното Ви подценяване	,615	
31. Унижаването на личното Ви достойнство	,489	
10. Липсата в поделението на хора със сходни на Вашите интереси и убеждения	,360	
28. Страхът от санкции и наказания	,259	,310
35. Раздяла с приятелка или съпруга		,702
34. Тревоги и опасения за близки и приятели		,677
33. Проблеми в семейството		,586
38. Откъсването от семейната среда		,564

1	2	3
25. Недостатъчна материална подкрепа от семейството		,570
40. Откъсването от приятелите от цивилния живот		,665
37. Ограничните финансови средства, които разполагате		,569
41. Продължителността на службата		,452
20. Еднообразието в казарменото ежедневие	,286	,367
24. Изискването винаги да бъдете под наблюдение и на разположение		,481
2. Чувството, че сте в подчинена позиция		,409
4. Приспособяването към казармените правила и порядки	,290	,538
6. Противоречието между Вашите принципи и казармените изисквания	,307	,458
5. Необходимостта да работите допълнително	,388	,479
36. Необходимостта да вършите неща, за които не се чувствате подготвен		,267
3. Възлагането на прекалено много персонални задачи и отговорности	,437	,448

Extraction Method: Principal Component Analysis. Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization. Rotation converged in 12 iterations.

ловен от социалната изолация и семейните отношения“) и още по-слабо, съответно 0.17 и 0.11 със скала „Депресия“ на Бек. Тези ограничени корелации показват, че скала „Източници на стрес“ покрива своя собствена вариация, различна от депресията и невротизма, което съответства на неспецифичният конструкт, заложен в нейната основа.

Анкетната карта, съставена специално за настоящето изследване съдържа въпроси за правени вече опити за самоубийство, самоизраняване или самоотравяне, за преживяни актуално значими лични проблеми (загуба на близък човек, раздяла, развод и т.н.), за преживяни тежки моменти и травматични събития и извращения по време на службата, за употреба на наркотики, злоупотреба с алкохол, за правени опити за самоубийство от близък или роднина и т.н.

Изследвани лица

Изследването беше проведено с войници на срочна служба в поделение от системата на МВР в София и обхвана 120 лица. Средната възраст на изследваните е 19 години и 7 месеца, минималната възраст е 18 години, а максималната е 28 години, но всъщност само 3 изследвани лица в извадката са по-възрастни от 21 години. Средното прослужено време в казармата на изследваните лица е 8 месеца. Извадката е формирана

на рандомизиран принцип по променливата прослужено време в казармата. Изследването бе проведено при гарантирана анонимност на изследваните лица, за да се избегнат евентуални нежелани ефекти на тестова неискреност.

Допълнително използвахме епикризите на 22 войника, направили суицидни опити в казармата, за да прецизираме някои моменти при интерпретацията на данните.

Дизайн на изследването

Основната цел на изследването е конструиране и верифициране на тестова батерия за ранна превантивна диагностика на суициди сред срочните служещи в системата на МВР. С помощта на дискриминативен анализ се опитваме на базата на тестовите резултати по скалите и въпросниците да „предскажем“ наличието на суицидни идеации и на гласи сред изследваните лица. Състоянието на независимата променлива суицидни идеации са отговора на айтема „Понякога ми минава мисълта да се самоубия“, докато зависимите променливи са количествени величини – тестовите резултати.

Дискриминативният анализ е статистическа процедура, базирана върху дисперсионния анализ. Основната му цел е намирането на онези стойности от емпиричните тестови данни, които максимизират дискриминативната функция, разделяща групите на базата на същите тези тестови данни, така че те максимално да се приближават до групите, обособени чрез независимата променлива. Показателите на ефикасността на дискриминативното уравнение се извеждат от отношението между вътрегруповата, междугруповата и общата дисперсия на тестовите данни, както и от точността на предсказанията, които могат да се правят с дискриминативното линейно уравнение, т.е. от съответствието между предсказана и реална групова принадлежност. Отношението между междугрупова и вътрегрупова дисперсия е добре познатата от дисперсионните анализи стойност F, чиято значимост се проверява по същия начин както там с χ^2 (хи квадрат) -статистика за вероятност за случайност на различията между групите; стойности на p под 0.05 следва да се интерпретират като показател за значими статистически различия между двете групи. Разликата между унивариативните дисперсионни анализи и дискриминативния анализ се състои в това, че при последния подобно при регресионните анализи се съставя уравнение, което максимизира разграничителната функция между групите. По този начин има възможност не само да се види по кои променливи (тестове) има статистически различия между суи-

циди и несуициди, но и да се сравнят „приноса“ или дялата на отделните скали за разграничаване и предсказване на принадлежността на новите случаи към една от двете групи. Основни показатели за оценка на ефикасността на дискриминативния модел са индексите Eigenvalue и Wilks' Lambda (Lachenbruch 1975). Последният представлява пропорция между сумата от квадратите на необяснената и общата дисперсия. Относително ниски стойности на Wilks' Lambda свидетелстват за значими междугрупови различия и относително висок дял на „обяснената“, посредством формираните групи дисперсия. Индексът Eigenvalue представлява пропорция между сумата от квадратите на междугруповата и вътрегруповата дисперсия, т.е. релативно високи стойности на Eigenvalue-то свидетелстват за по-добра евристичност на модела. Подобно на дисперсионните анализи и при дискриминативния анализ конструкти от този род могат да се интерпретират в термините на общите постулати на класическата тест теория като съответно „истинна“ и „грешна“ дисперсия. По стойностите на индексите на Eigenvalue и Wilks' Lambda могат да се съпоставя прогнозничните сили и потенциали на различни тестови батерии и да се развива и подобрява диагностичния модел.

Втората цел на изследването е да се анализират структурните връзки между разкритите предикатори. Тя е по-скоро спомагателна, тъй като помага за интерпретацията на резултатите от получения дискриминативен модел, но няма претенция да разкрива каузални връзки между самите психологически конструкти, участващи в модела. За изпълнение на една такава по-амбициозна теоретическа задача са необходими панелни данни, събириани чрез лонгитюдни изследвания, с каквито ние не разполагаме. Използвахме факторен анализ за разкриване на латентни конструкти между първичните предикатори (психологичните скали) и сравнихме дискриминативната сила на двата модела.

РЕЗУЛТАТИ

Направилите опит за самоубийство войници в системата на МВР през 1997 и 1998 година представляват дял, възлизаш на около 1% от общия брой редовни военнослужещи за съответния период от време, което може би не говори за драматично висок суициден риск в популацията, но е факт, който все пак изисква повишено внимание. Не трябва да се изпуска от внимание обстоятелството, че става въпрос за един доста ограничен период от време – 1 година; възможно е да се установи, че именно казармата представлява пикът в честотата на самоубийствата сред младежите.

В изследването откриваме, че 15% от изследваните лица изразяват суицидни мисли и нагласи. Данните за суицидните идеации са представени в таблица №2.

Таблица № 2. Брой и процентно съотношение между войниците със и без суицидни идеации

Групи	Брой (N)	Процент (%)
Със суицидни нагласи	18	15
Без суицидни нагласи	102	85

В таблица №3 са представени данните от дескриптивната статистика за изследваните лица по всички скали на тестовата батерия.

Таблица № 3. Средни и стандартни отклонения на резултатите по скалите на тестовата батерия на цялата група изследвани лица и средни стойности по скалите на групите със и без суицидни идеации

Скали	$\bar{x}$	s^2	$\bar{x}$ несуициди	$\bar{x}$ суициди
1. Депресия – А.Бек	10.50	8.74	8.82	20.00
2. Екстраверсия EPQ	55.26	8.44	56.12	50.39
3. Невротизъм EPQ	53.54	10.48	51.96	62.50
4. Психотизъм EPQ	53.40	12.34	52.87	56.39
5. Социална желателност EPQ	53.54	11.58	53.88	51.61
6. Стрес в службата	72.17	17.07	70.66	80.55
7. Стрес извън службата	53.83	13.85	52.61	60.67
8. Самота R-UCLA Loneliness	39.15	11.62	37.27	49.83
9. Строгост на контрола MEI	6.99	2.04	6.97	7.11
10. Претовареност MEI	6.85	1.87	6.72	7.55
11. Организация MEI	6.16	2.05	6.25	5.61
12. Подкрепа MEI	5.03	2.86	5.34	3.27
13. Включеност MEI	4.71	2.13	4.90	3.66
14. Сплотеност MEI	5.09	2.72	5.37	3.50
15. Уважение MEI	5.58	2.41	5.86	3.94
16. Подкрепа от офицерите SSQ	0.31	0.67	0.30	0.33
17. Липса на подкрепа SSQ	0.38	0.89	0.36	0.44
18. Подкрепа от др.войници SSQ	0.86	1.58	0.85	0.89
19. Подкрепа от приятелите SSQ	3.80	1.88	3.83	3.66
20. Подкрепа от семейството SSQ	3.91	1.81	3.88	4.11

Във втора и трета колона са дадени средните стойности и стандартните отклонения по скалите общо за изследваната популация, а в четвъртата и петата колона – средните стойности, съответно за групите със и без суицидни нагласи. Още първоначалният поглед върху данните показва, че срочнослужещите не усещат да получават почти каквато и да е било социална подкрепа от сержантите и офицерите – емпиричната средна стойност на скалата е 0,31, при стандартно отклонение 0,67, това при положение, че скалата има теоретичен максимум 6 точки.

Данните от дискриминативния анализ са дадени в таблици № 4, № 5, № 6 и № 7. В таблица № 4 са представени стойностите на F, индекс-

Таблица № 4. Стойности на Wilks' Lambda, на F и на значимостта на F за всяка от скалите в дискриминативното уравнение

Скали	Wilks' Lambda ¹	Стойност на F	Значимост на F стойността
1. Депресия – А. Бек	0,79805	26,8244	0,0000
2. Екстраверсия EPQ	0,93887	6,9019	0,0099
3. Невротизъм EPQ	0,84564	19,3483	0,0000
4. Психотизъм EPQ	0,98421	1,7009	0,1950
5. Социална желателност EPQ	0,99610	0,4152	0,5207
6. Стрес в службата	0,97276	2,9688	0,0878
7. Стрес извън службата	0,96852	3,4455	0,0662
8. Самота R-UCLA Loneliness	0,84011	20,1746	0,0000
9. Подкрепа MEI	0,93666	7,1680	0,0086
10. Организация MEI	0,98481	1,6345	0,2039
11. Строгост на контрола MEI	0,99889	0,1176	0,7324
12. Претовареност MEI	0,97019	3,2573	0,0739
13. Включеност MEI	0,95972	4,4484	0,0373
14. Уважение MEI	0,91509	9,8360	0,0022
15. Сплотеност MEI	0,93326	7,5798	0,0069
16. Подкрепа от семейството SSQ	0,99710	0,3080	0,5801
17. Подкрепа от приятелите SSQ	0,99832	0,1785	0,6736
18. Липса на подкрепа SSQ	0,99968	0,0341	0,8538
19. Подкрепа от др. войници SSQ	0,99956	0,0463	0,8300
20. Подкрепа от офицерите ² SSQ	1,00000	0,0000	1,0000
21. Употреба на наркотики	0,88043	14,3951	0,0002

¹ Wilks'Lambda (U-statistic) and univariate F-ratio with 1 and 106 degrees of freedom.

² Данните от скалите за получавана социална подкрепа в поделението нямат дискриминативна сила само защото няма изсл. л., което смята че е получило адекватна социална подкрепа от сержант или офицер от поделението.

са Wilks Lambda и коефициентът р, оценяващ значимостта на F. Данните са за всички скали на тестовата батерия, както и за злоупотребата с наркотични средства, която също има принос в дискриминативното уравнение. Значими междугрупови различия се разкриват по скали „Депресия“ на Бек, „Самота“ (R-UCLA Loneliness), „Екстраверсия“ и „Невротизъм“ от EPQ, „Уважение“, „Сплотеност“ и „Включителност“ от MEI и употреба\ неупотреба на наркотици. Тенденция към статистически значими различия – $p < 0.08$ – се проявява за скалите измерващи стреса (двете скали на Източници на стрес и скала „Претовареност“ от MEI).

От индекса Wilks' Lambda в таблица № 4 може да се оцени приносът на всяка скала в прогнозиране наличието на суицидни нагласи. Поголямото намаляване на стойността на индекса от съответната скала свидетелства за нейните по-добри диференциращи и предсказателни възможности спрямо независимата променлива. Същата информация може би в по-популярен вид може да се получи и от таблица № 5, представяща корелационните коефициенти на скалите с дискриминативната функция и с независимата променлива.

Данните за адекватност на дискриминативното уравнение – индексите Eigenvalue и Wilks'Lambda – са представени в таблица № 6. Техните стойности са съответно 0,9084 и 0,524002; тествани с c^2 -тест показват ниво на значимост $p < 0.00005$, данни, които гарантират добрата предсказателност на дискриминативното уравнение. Тези данни впоследствие ще бъдат съпоставени с данните на модела с латентна променлива за сравнение на тяхната дискриминативна сила. Таблица № 7 е още по-илюстративна за предсказателната сила на тестовата батерия. Тя представлява сравнение между прогнозираната групова принадлежност с дискриминативното уравнение и реалната групова принадлежност, с процент за успешност на предсказанието.

91.6% точност на предсказанието е напълно приемлив показател за диагностичните възможности на тестовата батерия, още повече, че в практиката, по наши наблюдения, психологите предпочитат да се презастраховат и работят със стойности малко по-ниски от теоретично определените критични стойности, което още повече намалява риска от грешки.

Съгласно дизайна на изследването подложихме част от скалите на тестовата батерия, за които се очакват високи интеркорелации на факторен анализ за изясняване на структурните връзки между психологическите конструкти, заключени в тях. За да получим по-лесни за интерпретация резултати в анализа са включени само скали, измерващи личностни черти – EPQ, „Източниците на стрес“, скалата „Депресия“ на Бек и

Таблица № 5. Корелационни коефициенти на скалите с дискриминативната функция и с наличието на суицидни идеации

Скали	Корелации с дискриминативната функция	Корелации с наличието на суицидни идеации
1. Депресия – А. Бек	0,62331**	0,458**
2. Екстраверсия EPQ	-0,31617**	-0,243*
3. Невротизъм EPQ	0,52937**	0,361**
4. Психотизъм EPQ	0,15696	0,102
5. Социална желателност EPQ	-0,07755	-0,070
6. Стрес в службата	0,20736*	0,142
7. Стрес извън службата	0,22339*	0,180
8. Самота R-UCLA Loneliness	0,54055**	0,387**
9. Организация MEI	-0,15386	-0,112
10. Строгост на контрола MEI	0,04127	0,025
11. Претовареност MEI	0,21720*	0,159
12. Сплотеност MEI	-0,33133**	-0,248*
13. Подкрепа MEI	-0,32221**	-0,259*
14. Включеност MEI	-0,25383*	-0,057
15. Уважение MEI	-0,37744**	-0,287*
16. Подкрепа от семейството SSQ	0,06679	-0,044
17. Подкрепа от приятелите SSQ	-0,05084	-0,033
18. Подкрепа от офицерите SSQ	0,00000	0,000
19. Липса на подкрепа SSQ	0,02223	0,031
20. Подкрепа от др. войници SSQ	0,02591	0,008
21. Употреба на наркотики	0,38665**	0,433**

** Значимост на $p < 0.001$.* Значимост на $p < 0.05$.

Таблица № 6. Коефициенти за адекватност (goodness of fit) на дискриминативното уравнение

Eigenvalue	Wilks' Lambda	Chi-square	Значимост
0,9084	0,524002	62,364	<0,00005

скалата „Самота“ на Ръсел. Към тях прибавихме и променливата „Злоупотреба с наркотики“ от Анкетната карта. Поради ограничения брой изследвани лица използвахме експлораторен факторен анализ, по метод-

Таблица № 7. Класификация на случаите с дискриминативното уравнение

Актуална група	N	Предсказани точно (n)	Предсказани неточно (n)	Предсказани точно %	Предсказани неточно %
1. Със суицидни идеации	90	87	3	96,7%	3,3%
2. Без суицидни идеации	18	12	6	66,7%	33,3%

Процент на коректно предсказаните (класифицирани) случаи: 91,67 %

да „Максимално подобие“ и „Варимакс“ – ротация за получаване на независими латентни променливи. Екстрагират се 3 фактора от $\leq$ ред, обясняващи 63,13% от общата вариация на скалите. Индексите са адекватност на факторното решение имат следните стойности: Кайзер-Майер-Олкин 0,613; $c^2 = 258,168$, което при 36 степени на свобода е с ниво на значимост $<0,0005$ и са напълно задоволителни. Факторните тегла на скалите по вторичните фактори са представени в таблица № 8; нулата преди десетичната точка е пропусната. Получените 3 латентни фактора нарекохме „Дезадаптация“, „Стрес“ и „Психотизъм“. Тези названия определено се налагат от структурната матрица на самите фактори. Изчислихме чрез регресия точките на изследваните лица по латентните фактори и създадохме ново дискриминативно уравнение с тях. Резултатите от него са представени в таблици № 9 и № 10.

Дескриптивната статистика на модела с латентните променливи е представена заедно с индексите на Wilks' Lambda, теста за значимостта на промяната на Wilks' Lambda след вкарането на съответната променлива в дискриминативното уравнение и корелациите на факторите с

Таблица № 8. Факторни тегла на първичните скали на батерията

Скали	Латентни фактори		
	Дезадаптация	Стрес	Психотизъм
1. Самота -Ръssel	,999		
2. Депресия -Бек	,535		
2. Екстраверсия EPQ	-,545		
3. Невротизъм EPQ	,470	,402	
4. Стрес в службата		,853	
5. Стрес извън службата		,756	
6. Психотизъм EPQ			,669
7. Социална желателност EPQ			-,531
8. Злоупотреба с наркотики			,331

Таблица № 9. Средни стойности и стойности на Wilks Lambda на дискриминативния модел с латентните променливи

Фактори	$\bar{x}$ несуициди	$\bar{X}$ суициди	Wilks Lambda	Значимост на промяната на Wilks Lambda	Корелации с дискримина- тивната функция
1. Дезадаптация	-0,162	0,902	0,851	,0000	0,815**
2. Стрес	-0,091	0,505	0,943	,0095	0,548**
3. Психотизъм	-0,067	0,372	0,958	,0267	0,422**

дискриминативната функция. Това е с оглед пестенето на място. Стойности за популацията по латентните фактори не са дадени, тъй като те са z-точки, т. е. средната стойност винаги е равна на 0.

От резултатите представени в таблица №10 се вижда, че модела с латентните променливи е достатъчно добър за формулирането на надеждни предсказания, но може би е все пак е по-слаб от дискриминативното уравнение с първичните скали. Процентът на успешно класифицирани случаи с него е 85,59%, което изглежда че е чувствително под 91,61-те процента постигнати с модела с първичните скали, но трябва да се има предвид, че извадката не е голяма и всъщност става въпрос за един – единствен човек.

Таблица № 10. Кофициенти за адекватност (goodness of fit) на дискриминативното уравнение с латентните фактори

Eigenvalue	Wilks' Lambda	Chi-square	Значимост
,3158	,760013	31,421	< 0,00005

ОБСЪЖДАНЕ НА РЕЗУЛТАТИТЕ

Изследването показва адекватността на предварително заложения теоретичен психодиагностичен модел. Променливи като липса на качествена, адекватна и навременна социална подкрепа, лош организационен климат в поделението, високо равнище на ежедневен дистрес, наличие на депресивни нагласи и висока личностна тревожност, чувство за социална изолация, беспомощност и безнадеждност действително се оказват надеждни предикатори на суицидните идеации и суицидното поведение. Факторът с голяма тежест сред предикаторите е депре-

сията, измервана със скалата на Бек. Следват я преживяваното чувство за самота, липса на социална подкрепа и изолираност, измервано със скалата „Самота“ на Ръсел, злоупотребата с наркотични средства и накрая общите невротични симптоми, диагностицирани със скалата „Невротизъм“ от личностния въпросник на Айзенк. Преживяваният стрес в казармата и извън нея е фактор с по-слабо влияние, което е логичен резултат предвид неспецифичната природа на стреса. Действително дистреса може да обуслови суицидни нагласи, но едва ли сам по себе си, без съществуващи качествени промени в механизмите на личностно функциониране.

В изследването се потвърдиха очакваните високи интеркорелации между депресия, невротизъм, социална изолация и дистрес. Направения факторен анализ още веднъж показва коморбидността между депресията и невротизма. При нас към образувания от тях общ фактор се присъединяват чувството за самота и липса на социална подкрепа и екстраверсия. Това е полученият латентен фактор „Дезадаптация“ – един също донякъде очакван резултат, като се има предвид устойчиво разкривания общ фактор между депресията и някои други афективни и не само афективни патологии, придобил известност в психологическа литература като „Негативен афект“ (Mineka & Clark 1998). От една страна депресията и тревожността имат отчасти обща симптоматика, от друга страна чистата депресия сравнително рядко се проявява сама като първоначално заболяване; в повечето случаи тя е предшествана от тревожност, компултивно-обсесивно или друго личностно разстройство (Mineka & Clark 1998). В този смисъл депресията и тревожността се разглеждат двояко като коморбидни – като съсъществуващи успоредно и като намиращи се в каузална зависимост. Генотипните изследвания показват, че тревожността, невротизъмът и депресията имат общ генетичен корен (Kendler et al. 1987). Развитието на депресия от първоначалната тревожност може да се обясни чрез прерастването на изпитваната неувереност в способността за контролиране на резултатите от дейността и външните събития, характерно за невротиците в пессимистична убеденост в негативния изход от ситуацията, в чувството за безнадеждност, характерно за депресивните (Alloy et al. 1990). Подобна интерпретация се разчита и от получената от нас факторна структура (вж. Таблица №.8). Психологическият дистрес и депресията „товарят“ ортогоналните латентни фактори „Дезадаптация“ и „Стрес“, докато невротизма има почти еднакви нива и по двата и получава по този начин междуинно, свързващо положение. Чувството за самота и липса на социална подкрепа почти напълно съвпада с фактора „Дезадаптация“. Според нас това се дължи на възрастовата особеност на популацията, при която психологическата дезадаптация се проявява най-остро под формата на социална дезадаптация. Това обяснява и защо темперамен-

това дименсия като интроверсията корелира неочеквано високо с психологическата дезадаптация.

Полученият общ фактор от депресията, липсата на социална подкрепа, интроверсията и невротизма показва най-високият корелационен коефициент със суицидните идеации 0.549** в изследването, както и най-висок каноничен корелационен коефициент с дискриминативната функция 0.815** на дискриминативното уравнение. Той е по-висок в сравнение със съставящите го скали, включително и от корелационния коефициент на депресията със суицидните нагласи. Този резултат е консистентен с други изследвания, разкриващи факта, че коморбидните разстройства притежават по-висок суициден потенциал от всички отделни единични диагнози (Angst 1994, Lewinsohn et al. 1997, Schneier et al. 1992).

Въз основа на получените данни е трудно да се прецени категорично кой от двата психодиагностични модела – този с първичните скали или този с латентните фактори – е по-добър. Статистическите данни от една страна сочат като по-добър модела с първичните скали; той има по-добри индекси за адекватност Eigenvalue и Wilks Lambda и по-висок процент на успешно класифицирани случаи. Това означава, че част от специфичната дисперсия на първичните скали, която неизбежно се губи при факторния анализ има диагностична стойност. Но от друга страна трябва да се има предвид релативно малкият размер на извадката. Латентните променливи са по-стабилни и надеждни от първичните скали и способстват за редуциране на „шумовете“ при измерването. Възможно е по-добрите показатели на дискриминативното уравнение с първичните скали да се дължат именно на случайни фактори, а не на субстанциални причини. Нашето разбиране е именно такова.

Факторният модел, чрез разкритата структура на първичните психологически променливи, има определено по-висока евристична стойност от скалите, тъй като той по-ясно и специфично посочва основния източник на суицидни нагласи и психологическа дезадаптация в казармата – липсата на качествена, адекватна и достъпна социална подкрепа. Това, което не се вижда достатъчно ясно от първичния дискриминативен модел, става съвсем очевидно от факторната структура на предикаторите и при по- внимателно вглеждане в дескриптивната статистика. Почти няма войник в системата на МВР, който да смята, че получава адекватна социална подкрепа от сержантите и офицерите. От разговорите, които водихме с ръководния състав в поделенията сме сигурни, че офицерите няма да се съгласят с този факт. Въпреки това очевидно грешат. И това е така, понеже имат твърде формалистично разбиране за социалната подкрепа – ако видят че някой техен войник е

потиснат или депресивен, ако е загубил свой близък или приятел те просто намаляват изискванията си и натоварванията към него. Това не само не е достатъчно, то може да бъде и с обратни последствия, тъй като ако другите войници, върху които падат и допълнителните натоварвания, могат да не разберат адекватно възникналия индивидуален проблем, то те могат и да изолират този войник и той да попадне в по-тежка ситуация, отколкото ако не му се обърне никакво внимание. Това, което липсва в поделенията на МВР са преди всичко механизми за качествена и адекватна *емоционална подкрепа и подкрепа на Аза и самооценката* – точно това е в основата на развиващото сред част от войниците чувство за социална дезадаптация и самота, което обуславя високия процент на суицидните нагласи и суицидните опити сред срочно служещите в системата на МВР.

Литература:

- Величков, А., Петков, Г. и Илиев В. Българска адаптация на Въпросник „Военна среда“ на Мус (непубликуван ръкопис).
- Паспаланов, Ив. Щетински, Д. и Айзенк (1984). Българска стандартизация на личностния въпросник на Айзенк. Сп. „Психология“ № 5.
- Alloy L., Kelly K., Mineka S., Clements C. (1990). Comorbidity in anxiety and depressive disorders: a helplessness\hopelessness perspective. In Comorbidity of Mood and Anxiety Disorders. Ed. Maser J., Cloninger C. Washington DC: Am. Psychiatry Press.
- Angst J. (1994). Comorbidity of anxiety, compulsion and depression. Int. Clin. Psychopharmacol. 8 (Suppl.):pp. 21-25.
- Barlow, D., Chorpita, B., Tuvorsky, J. (1996). Fear, Panic, anxiety and disorders of emotion. Nebr. Symp. Motiv. 43:pp.251-328.
- Beck At & Emery G. (1985). Anxiety Disorders and Phobias: A Cognitive Perspective. New York:Basic Books
- Beck AT. (1976). Cognitive Therapy and Emotional Disorders. New York: Int. Univ. Press
- Brent, D. & Kolko, D. (1990). The Assessment and Treatment of Children and Adolescents at Risk for Suicide. In S. Blumenthal & D. Kupfer (Eds.), Suicide over the Life cycle. Washington DC: Am. Psychiatry Press.
- Bronisch T., Wittchen H. (1994). Suicidal ideation and suicidal attempts: Comorbidity with depression, anxiety disorders, and substance abuse disorders. Eur. Arch. Psychiatry Clin. Neurosci. , 244, pp. 93-98.
- Burns, D. (1996). Feeling good: The new mood therapy.
- Byrne B., Baron P. (1993). The Beck Depression Inventory: Testing and cross-validating a hierarchical factor structure for nonclinical adolescents. Measurement-and-Evaluation-in-Counseling-and-Development; Vol. 26(3) 164-178.

- Clark LA & Watson D. (1991). Tripartite model of anxiety and depression: evidence and taxonomic implications. *Journal of Abnormal Psychology* 100;316-336.
- Cobb S. (1976) Social support as a moderator of life stress. *Psychosomatic Medicine*, 38, 300-314.
- Friedman, J., Asnis, G., Boeck, M., and DiFiore, J. (1987). Prevalence of Specific Suicidal Behavior in a High School Sample. *Am. J. Psychiatry*, 144, pp. 1203-1206.
- Hewitt P., Norton R. (1993). Beck Anxiety Inventory: A psychometric analysis. *Psychological Assessment*; Vol. 5(4) 408-412.
- Kendler K., Heath A., Martin N., Eaves L. (1987). Symptoms of anxiety and symptoms of depression: same genes, different environments? *Arch. Gen. Psychiatry* . Vol. 44: pp. 451-457.
- Lachenbruch, P. (1975). Discriminant analysis. New York: Hafner Press.
- Lewinsohn P., Zirbarg R., Seeley J., Lewinsohn M., Sack M. (1997) Life time comorbidity among anxiety disorders and other mental disorders in adolescents. *Journal of Anxiety Disorders*
- Mineka, S. & Clark, L. (1998). Comorbidity of Anxiety and Unipolar mood disorders. *Annual Review of Psychology*, Vol.49, pp. 377-412.
- Moos, R. (1986). The Social Climate Scales, A User's Guide. Consulting Psychologists Press, Inc. Palo Alto, California.
- Newcomb M. (1990). What structural equation modeling can tell us about social support in: Saranson I.G., Saranson B.R., Pierce G (Eds.) *Social Support: An Interactional View*. New York: John Wiley & Sons.
- Reynolds W. (1990). Development of Semistructured Clinical Interview for Suicidal Behaviors in Adolescents. *Psychological Assessment*, Vol.2 No.4, pp.382-390.
- Russell D., Peplau L.A. & Cutrona C.E. (1980). The Revised UCLA Loneliness Scale: Concurrent and Discriminant Validity Evidence, *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 39, # 3 pp. 472-480.
- Sarason I., Sarason B. & Shearin, E. (1986). Social support as an individual difference variable: Its stability, origins and relational aspects. *Journal of Personality and Social Psychology*, 50, 845-855.

АНАЛИЗ НА ТЕОРИЯТА НА ХОФСТЕД
ЗА ЦЕННОСТИТЕ В ТРУДА

Лидия Василева*, Веселина Русинова**, Соня Жильрова***

ANALYSIS OF HOFSTEDE'S THEORY
ON WORK-RELATED VALUES

L. Vassileva, V. Russinova, S. Jiliova

Abstract. Hofstede's culture oriented theory on values is presented and analyzed. The key concepts are values, culture and organizations. It includes four basic value dimensions: Power Distance, Uncertainty Avoidance, Individualism, Masculinity and Future orientation. These value dimensions are presented on cultural and organizational level. Hofstede's theory on work-related values is a theoretical framework of a cross-cultural study on professional groups in which a Bulgarian sample is included.

Проблемът за ценностите и тяхната роля в поведението на хората е особено актуален днес. В период на преход се наблюдават промени в системата на ценностите – някои губят първоначалното си значение, други – излизат на преден план. Съществуват редица теории, които представляват различни модели на ценностите, например на Рокич, Шварц, Хофтед и др.

Предмет на настоящия анализ е теоретичната концепция на Хофтед за ценностите в труда. Според неговата културноориентирана теория социалната среда е специфична и неделимо свързана с ценностите, убежденията и емоциите на човека. В тази концепция се прави сравнение на ценностите между различните култури на съвременния етап на развитие на обществствата. За целта са избрани типични представители на определена култура.

* Лидия Василева, н. с. I ст. – Институт по психология – БАН.

** Веселина Русинова, ст. н. с. д-р – Институт по психология – БАН.

*** Соня Жильрова, специалист – Институт по психология – БАН.

Понятието „ценност“ се интерпретира по различен начин от различните автори. Рокич (Rokeach, 1973) разбира ценностите като предпочитани начини на поведение или крайни цели, които могат да бъдат определени по степен на значимост върху континум. Шварц и Билски (Schwartz & Bilsky, 1990) ги разглеждат като желани общи цели и водещи принципи с различна значимост за човешкия живот. Хофстед (Hofstede, 1980) избира за обект на своето изследване ценностите като проява на културата. Ключови понятия в неговата теория са ценностите и културата.

Ценностите са присъщи както на индивида, така и на общностите. Хофстед ги определя като предпочтение към определени предмети и явления в действителността. Според него ценностите се програмират в ранното детство и са иерационални, въпреки че субективно се възприемат като рационални. Те са взаимосвързани, притежават определен интензитет и насоченост и формират ценостни системи или йерархии, но тези системи не винаги са хармонични.

Ценностите могат да бъдат желани и желателни. Желани са тези, които са важни за человека, а желателни – тези, които хората мислят, че се изискват от обществото. Желаните ценности в по-голяма степен са свързани с поведението, докато желателните могат да бъдат изцяло откъснати от него. Степента на несъответствие между желаните и желателните ценности е различна за отделните хора и зависи от личността и културата.

Измерването на ценностите до голяма степен зависи от инструментариума, който се използва. Прегледът на методите за тяхната оценка показва, че те не са универсални. Контент-валидността при измерването им е ниска. Факторният анализ сочи, че ценностите се групират около 4 основни понятия: власт (авторитет), себеограничаване, равенство и индивидуалност.

Хофстед групира три типа ценности: другите хора, несоциалната среда и вътрешното „аз“. Тяхното измерване става по скала или чрез ранжиране. Според него ценностите са организирани в системи и са в основата на културата. Авторът разглежда културата като колективно умствено програмиране, което отличава членовете на една група от друга. Културата може да бъде дефинирана като интерактивна съкупност от общи характеристики, които влияят върху отношението на група хора към средата.

Известно е, че културните модели на обществата се запазват в поколенията. В центъра на механизма, който осигурява стабилността се поставят социалните норми, които съдържат ценостни системи (умствени програми), присъщи на големи групи хора. Тези умствени програми се развиват още в ранно детство в семейството и се затвърждават в училище и в организацията. Според Хофстед всяка умствена

програма е отчасти уникална, отчасти подобна с тази на други хора. Разглеждат се три равнища на пирамидата на умствените програми: универсално – с най-ниска степен на уникалност, биологично определено; колективно – свързано с групите, което не се отнася до всички лица и индивидуално – определящо уникалността на човека.

Ценностите най-трудно се променят, те са най-дълбинното равнище на умственото програмиране и представляват сърцевината на културата.

Акофф и Емери (Ackoff & Emery, 1972) предлагат типология на ценностите, като извеждат две основни дименсии, валидни на индивидуално, групов и културно равнище. Тези дименсии са: степента, в която културата, групата и индивида са повлияни от средата (висока или ниска) и степента, в която те влияят върху средата.

Инкелес и Левинсон (Inkeles & Levinson, 1969) предлагат друга класификация на ценностите. Те формулират три стандартни дименсии: отношение към властта; концепция за личността, която включва мъжественост-женственост; и основни насоки на разрешаването на конфликти – контрол над агресията, прикриване на емоции и др. Постановките са близки до дименсийте на Хофтед, който диференцира следните ценностни дименсии: дистанция от властта, индивидуализъм, мъжественост и избягване на несигурност, а по-късно включва и ориентация към бъдещето.

Дистанция от властта

Обществата се отнасят по различен начин към неравенството между хората. Неравенството и дистанцията от властта могат да се проявят в различни области: физически и психични характеристики, социален статус и престиж, богатство, власт, закони, права и правила. На практика нико един общество не е постигнало равенство.

В плуралистичните общества социалното неравенство е по-слабо изразено, отколкото в елитарните, но то все пак съществува. Има различни видове неравенства в социалното функциониране – касти, обществено положение и класи. Дистанцията от властта може да се определи като степен на неравенство между по-слабия и по-силния индивид, които принадлежат към една и съща социална система. Според Хофтед дистанцията от властта се поддържа от социалната среда и се определя от националната култура. Тъй като различните култури поддържат различна дистанция от властта, то нормите ѝ могат да бъдат използвани като критерии за характеристика на културите. Хофтед определя степените на дистанция от властта като ниска и висока. Демократите, според него олицетворяват ниската ѝ степен. Те считат, че

неравенството в обществото трябва да бъде минимално, всички трябва да зависят един от друг и да имат еднакви права. Авторитарните личности обратното – изискват ред в неравенството. Малко хора могат да са независими, висшестоящите трябва да имат привилегии.

В организациите неравенството във властта е неизбежно и функционално. То обикновено е формализирано в йерархичните взаимоотношения между ръководител и подчинен. Известно е, че подчинените се опитват да намалят дистанцията между себе си и властта, докато ръководителите, обратно – стремят се да я запазят или увеличат.

Хофстед предлага за оценка на дистанцията от властта индекс, който се извежда от средните стойности по три айтема от неговия въпросник. Тези въпроси са свързани с оценката на стила при вземане на решение от ръководителя и с опасенията на работещите да изразят несъгласие с висшестоящите. Показателите по индекса за дистанция от властта се различават съществено в отделните професии. Дименсията „дистанция от властта“ се свързва със степента на концентрация на власт в организационната структура.

Неравенство в организациите като обществени единици може да се наблюдава както по отношение на способностите и уменията на отделните членове, така и по отношение на властта. Неравномерното разпределение на властта между членовете е в основата на организацията. В повечето „утилитарни“ организации властта е формализирана в йерархия. Основният елемент, изграждащ йерархичните пирамиди е взаимоотношението между ръководител и подчинен. Ръководителят направлява работата на подчинените, има влияние върху възнагражденията им, както и върху тяхната професионална кариера, а подчинените се отчитат пред ръководителите. Това е формалният аспект на взаимоотношенията.

Съществуват субективни фактори, които влияят върху начина, по който ръководителите и подчинените изпълняват своите роли, а те от своя страна зависят личностните и ценостните системи, повлияни от социалните норми и от психологичната съвместимост. Различията при възприемане и упражняване на власт в йерархията зависят от ценостните системи. Организации, характеризиращи се с ниска степен на дистанция са със слаба централизация, с ниска пирамида на властта, с малки разлики в заплащането на служителите, с висока квалификация на изпълнителите. Обратно на тях, организациите с висока степен на дистанция от властта се характеризират с висока централизация, висока пирамида на властта, големи разлики в заплащането и ниска квалификация на изпълнителите.

Избягване на несигурност

Толерантността към несигурност в отделните слоеве на обществото в различните страни се проявява по различен начин. Хофтед използва понятията „несигурност“ и „неопределеност“ като синоними. Според него нормите за толерантност към неопределеност съществуват независимо от нормите за подчинение на властта. Възприемането на несигурност е повлияно и от културните променливи. Ако в различните общества се отнасят по различен начин към несигурността, то това ще се отрази и върху начина, по който организациите реагират на несигурност. Тъй като бъдещето е непредвидимо, обикновено живеем с чувството за несигурност. Крайната несигурност поражда чувство на тревога. Обществата по различен начин се адаптират към несигурността. Тези разлики се забелязват не само между традиционните и модерните, но и между различните съвременни общества.

Преодоляването на несигурността принадлежи към културното наследство на обществото, то се предава и стимулира чрез основните институции като семейство, училище, държава. Свободата предполага несигурност в поведението на отделния човек.

За оценка на избягването на несигурност Хофтед използва три индикатора: ориентация към правила, стабилна заетост и стрес. Тези индикатори, взети заедно изграждат индекса за избягване на несигурност.

Ситуациите в организациите след 80-те години са свързани с увеличаваша се външна и вътрешна несигурност. Начинът, по който менеджърите преодоляват несигурността, зависи не само от обективната несигурност, а и от това, как тя се възприема в организацията. Някои хора показват висока толерантност към несигурност и възприемат ситуацията като по-малко несигурна, докато други, с ниска толерантност – обратно. Смята се, че възприемането на несигурност е по-скоро личностна променлива, отколкото ориентация към условията на средата.

Вътрешната несигурност, свързана с непредсказуемост на поведението на членовете в организацията се намалява чрез правила и норми. Те стабилизират настоящето и бъдещето, но водят до бюрокрация. „Добрите“ правила не ограничават активността на хората и съответстват на техните ценности и интереси.

Според Хофтед се наблюдават разлики в индекса за избягване на несигурност на културно и организационно равнище. Страните с нисък индекс са с висока модернизация и демократичност.

Организациите с нисък индекс на избягване на несигурност се характеризират с малко писмени правила, плуралистична организация и ниско структурирани дейности. Стилът на управление е гъвкъв, насоч-

чен към рискови решения, с по-малък контрол върху ситуацията. Наблюдава се по-голямо текучество и ниска степен на удовлетвореност.

Обществата и организациите с висок индекс на избягване на несигурност имат обратните характеристики.

Индивидуализъм – колективизъм

Дименсията „индивидуализъм“ описва съотношението „индивидал – колектив“, характерно за дадено общество. Редица теоретични и емпирични психологични трудове доказват, че това е една от основните дименсии, по които се различават обществата. В някои култури индивидуализъмът се смята за нещо добро и източник на самочувствие, в други – се възприема като алиенация.

В центъра на индивидуализма стои абстрактната представа за личността. Според Триандис (Triandis, 1988) в колективистичното общество индивидите са тясно свързани с социални групи и подчиняват индивидуалните си цели на груповите. Равнищата на конформност, сътрудничество и социална подкрепа са високи вътре в групата, но почти не се проявяват спрямо хората, които не принадлежат към нея. Индивидуалистите изпитват по-често когнитивен дисонанс и по-ясно изразени ценостни кризи. Компенсаторен механизъм на тази вътрешна несигурност е изразената потребност от утвърждаване на собственото превъзходство, постижение и себедоказване.

Взаимоотношението между индивида и колектива в обществото зависи не само от начините на обществен живот, но е тясно свързано и със социалните норми. То засяга както личностните характеристики и ценостните системи на хората, така и структурата и функционирането на различни институции, свързани със семейство, обучение, религия, политика и др.

Данните от междукултурни изследвания на Хофстед показват, че от четирите дименсии на националната култура, дименсията „индивидуализъм-колективизъм“ е най-тясно свързана с равнището на икономическо развитие на страната.

Съотношението „индивидуализъм-колективизъм“ като социална норма оказва голямо влияние върху взаимоотношенията между човека и организацията. То зависи не само от начина на живот, но е свързано и със социалните норми и ценостните системи на големи групи от населението. По-колективистичните общества изискват по-голяма емоционална зависимост на членовете към организациите. Според терминологията на Етиони (Etzioni, 1975) съществува „морална“ включчност в организацията, при която преобладават колективистичните

ценности, както и „пресметната“ включеност, при която преобладават индивидуалистичните ценности.

Хофстед предлага обобщени социални норми на индивидуализма. Той го определя като нисък и висок. Ниската степен на индивидуализъм като национална норма, според него се характеризира с ниска степен на икономическо развитие, слаборазвита средна класа, недооценяване на инициативността в обществото, традиционно колективистично мислене, групово вземане на решения, протекция на патриархалното семейство с изискване за лоялност, идентичност със социалната система както и пренебрегване на личния живот. Обратни са характеристиките на обществата с висок индекс на индивидуализъм.

Индексът за индивидуализъм (висок-нисък) корелира отрицателно с индекса за дистанция от властта. В някои страни като Италия и Испания обаче, високият индекс за индивидуализъм се съчетава с висока степен на дистанция от властта. В изследването на Хофстед американските мениджъри показват най-висок индивидуализъм в сравнение с мениджърите от други страни.

На организационно равнище, характеристиките на ниската степен на индивидуализъм са: очаквания за всестранни грижи от страна на организацията, голяма степен на включеност, консервативност на мениджърите, очаквания организацията да защитава личните интереси на работещите в нея. Характеристиките на високата степен на индивидуализъм в организацията са противоположни.

Мъжественост – женственост

Четвъртата дименсия, по която националните култури се различават е „мъжественост“, обратният ѝ полюс е „женственост“. Двойствената природа на пола е факт, който обществата приемат по различен начин. Въпросът е: Дали половите различия влияят върху социалните роли и социалната активност?

Ролята на пола, която е приета в дадено общество се предава на следващото поколение чрез социализацията в семейството, училището, приятелската група, медиите. Преобладаващият социален модел за мъжа е настоятелността в поведението, а за жените – загрижеността за поколението.

Съществува връзка между целите на организацията и възможностите за кариерно развитие на мъжете и жените. Бизнесорганизациите имат „мъжествени“ цели и лансират в по-голяма степен мъжете. Мъжете смятат за по-важни развитието и заплащането, свободата, повишенето, ръководството, отговорността, проблемите в работата, творчеството. За жените по-важни са междуличностните отношения, колегите, физическата среда и условията на труд, ясните отговорности и

продължителността на работата. Обикновено се смята, че жените са по-малко вътрешно ориентирани от мъжете (придават по-малко значение на съдържането на работата), но емпиричните данни не винаги потвърждават това.

Целите на организацията предполагат разпределение на работата според пола. Високите цели на постижение съответстват на ролята на мъжа, затова организацията почти винаги се ръководят от мъже. Моделът на успелия мениджър в западноевропейската и американската култура е „мъжествен“. Добрият ръководител е агресивен, съревнователен, твърд, точен. Той не е „женствен“, т.е. мек, отстъпчив, зависим, интуитивен. Изразяването на емоции се възприема като женска слабост, която може да попречи на ефективността в бизнеса. Това съвпада с общоприетия модел на мъжкото доминиране в повечето общества. При еднакво професионално и образователно равнище, половите разлики по отношение на целите в работата почти изчезват.

Според Хофтед обществата и организацията с ниска и висока степен на мъжественост се различават. Ниската степен на мъжественост се свързва с ориентация към другите, взаимозависимост, интуиция в работата, симпатия към по-слабите, ориентация към по-високо качество на живот, тенденция към уеднаквяване на ролята на пола в обществото. В организацията ниската степен на мъжественост предполага ниско равнище на професионален стрес и конфликти, групова интеграция, издигане на жени на квалифицирана и добре платена работа.

Характеристиките на обществата и организацията с висока мъжественост са в обратна посока.

Ориентация към бъдещето

Петата дименсия „ориентация към бъдещето“ Хофтед обособява значително по-късно (Hofstede, 1994). Той разграничава две степени на ориентация: към близко и към далечно бъдеще. В културен план ги свързва с източния и западния модел на мислене.

Характеристиките на хората с ценностна ориентация към далечното бъдеще са: постоянство, упоритост и настойчивост, подреждане на нещата и събитията в определен ред, пестеливост. На другия полюс са тези на лицата с ориентация към близкото бъдеще – лична стабилност, уважение към традициите, изявена самозащита, поддържане добри взаимоотношения с другите. Ценностите на хората с ориентация към близкото бъдеще са свързани повече с настоящето и миналото и са по-статични.

Резултатите от изследване на Хофтед показват, че страните от Далечния Изток (Китай, Тайван, Япония, Корея) са ориентирани към далечното бъдеще, за разлика от страни като Великобритания, Кана-

да, САЩ, които са ориентирани към близкото бъдеще. Последните са насочени в по-голяма степен към стабилност.

Новата пета дименсия е тясно свързана с икономическото развитие. Най-важните разлики между ориентациите към близко и далечно бъдеще на социално равнище са по отношение спазване на традиции, уважение към социалния статус и задълженията, спестовността, очакванията.

Според Хофтед преминаването от близка към далечна ориентация е желателно не само от гледна точка на икономическото развитие, но и за оцеляване на човечеството при увеличаващо се население и намаляване на ресурсите в световен мащаб.

Характеристиките, изведени от Хофтед от междукултурни изследвания могат да бъдат използвани и за оценка на организационно и личностно равнище. Предполага се, че организации и личности, насочени към по-далечни цели са значително по-перспективни и ефективни в своето развитие.

Интегриране на четирите дименсии

Четирите дименсии описват основни проблеми, които всяко общество само трябва да реши. Различните страни и общества разрешават проблемите по различен начин. Според Хофтед понятието „дистанция от властта“ в психологичен аспект е свързано с подчиненост и влияние на семейството върху личността. Избягването на несигурност се свързва с тревожност и агресия или апатия и стрес. Индивидуализмът е аспект на ego-идентичността, а мъжествеността се свързва със себеутвърждането и половата идентичност.

Социологическият смисъл на тези понятия е следният: дистанцията от властта отразява социалната стратификация и неравенството; избягването на несигурност – стремежът към структуриране и формализация; индивидуализмът – взаимоотношенията между индивидите, институциите и обществото; мъжествеността – диференциацията на ролята на пола в обществото.

Тези четири дименсии не изчерпват проблемите на ценностите и културата. Възможно е да съществуват и други дименсии, като например изведената по-късно от Хофтед „ориентация към бъдещето“.

На равнище култура корелационните зависимости между четирите дименсии са следните: дистанцията от властта корелира положително с избягването на несигурност; дистанцирането от властта корелира отрицателно с индивидуализма; избягването на несигурност корелира отрицателно с индивидуализма. Останалите корелационни кофициенти са незначими.

На организационно равнище дименсийте „дистанция от властта“ и „избягване на несигурност“ си взаимодействват по следния начин: там, където дистанцията от властта е висока, властта е водещ принцип в организацията и тя служи за предпазване от несигурност. И обратно, там, където дистанцията от властта е ниска ръководещ принцип са формалните правила, или членовете на организацията показват толерантност към несигурност. Хофстед свързва харктеристиките „дистанция от властта“ с „концентрация на властта“ и „избягване на несигурност“ със „структурниране на дейността“. Между останалите параметри на дименсийте зависимости не са установени.

Междукултурното изследване на Хофстед (Hofstede, 1984) включва 40 развити страни, но в него не са включени бившите социалистически и малките слаборазвити страни. Разграничаването на ценностите на индивидуално, организационно и културно равнище дава възможност за сравнителни изследвания поведението.

Концепцията на Хофстед е използвана като теоретична основа на проведеното междукултурно сравнение, в което са включени и професионални групи от България и други бивши социалистически страни, което допълва картината на своеобразието на ценностните дименсии в различен културен контекст. Изследването е финансирано от Националния фонд „Научни изследвания“.

Литература

- Ackoff, R.L. and Emery, F.E. (1972). On purposeful systems. London, Tadistock Publ.
- Etzioni, A. (1975). A comparative analysis of complex organizations: On power, involvement and their correlates. NY, Free Press.
- Hofstede, G. (1980). Culture's Consequences. International Differences in Work-Related Values. -Cross-cultural Research and Methodological Series , Vol. 5, Sage Publ. London.
- Hofstede, G. (1994). Cultures and Organizations: Software of the Mind: International Cooperation . Harper Collins, London.
- Inkeles, A. and Livingston, D.J. (1969). National character: The study of modal personality and sociocultural systems. -In: Lindzey and Aronson (Eds). The handbook of social psychology. Vol. IV. Reading MA, Addison- Wesley.
- Rokeach, M. (1973). The nature of human values. NY, Free Press.
- Schwartz, S. and Bilsky, (1990). Towards a theory of universal content and structure of values: Extensions and cross-cultural replications. Journal of Personality and Social Psychology, Vol. 58, 878-891.
- Triandis, H.C. (1990). Cross-cultural studies of individualism and collectivism. -In: Berman, J. (Ed.). Handbook of industrial and organizational psychology. Chicago, IL, Rand McNally.

МЕТОД ЗА ОЦЕНКА НА ИНДИВИДУАЛНИТЕ РАЗЛИЧИЯ В ПОТРЕБНОСТТА ОТ СИГУРНОСТ

Ангел Величков*, Мария Радославова**, Соня Василева***,
Валери Тодоров****

A METHOD TO MEASURE INDIVIDUAL DIFFERENCES IN THE NEED FOR SAFETY (NSAF)

Angel Velichkov, Maria Radoslavova, Sonya Vassileva,
Valery Todorov

A method for assessment of nSaf is originally developed and reported in this article. It consists of 24 forced choice items. Consistency reliability (Cronbach's alpha), tested on 223 subjects is sufficiently high – .80. Test-retest reliability within 5-months period is .58. The distribution of scores is normal with a mean of 11.54. Three studies of the construct-validity of the proposed method show that nSaf does not correlate with extroversion and neuroticism. Significant negative correlation was observed with sensation seeking (-.40) and psychotism (-.28). Low positive correlations do exist with external locus of control (.20) and negative expectancies (.26) and moderate positive relationship was found with nAch (.38). Based on these findings we conclude that proposed method do measure a unique motivational construct. Criterion based validity was proved by an experiment that demonstrated significant differences in emotional reactivity to threatening and safe situations depending on the level of the measured construct. The practical applicability of the method is outlined.

Потребността от сигурност е отнесена към фундаменталните подбуди от всички теории за мотивацията, които разглеждат проблемите за класификацията на основните мотиви. Въпреки всеобщо признаваното значение на тази потребност, нейното системно изучаване все още е предстоящо. Ние предложихме теоретичен модел, който да послужи като основа за планиране и провеждане на емпирични изследвания на

* Ангел Величков, ст. н. с. д-р – Институт по психология – МВР.

** Мария Радославова, н. с. I ст. д. пс. н. – Институт по психология – МВР.

*** Соня Василева н. с. III ст. – Институт по психология – БАН.

**** Валери Тодоров, н. с. III ст. – Институт по психология – МВР.

потребността от сигурност (Величков, Василева, 1997). В него ние я определихме като подбуда за осигуряване и запазване на всички ресурси, които ограничават и защитават човека от неблагоприятните въздействия на природната и социалната среда. В основата на тази потребност лежи комплекс от структури на главния мозък, който включва нервни центрове от таламуса, амигдалата, хипокампа и кората. Тяхното съвместно действие продуцира специфично мотивирани поведения, които обозначаваме като потребност от сигурност. Тази нервнобиологична основа показва, че тя има универсален характер и е присъща на всички хора.

Наличието на индивидуални различия в силата и проявите на потребността от сигурност е безспорно, тъй като има вариации във функционирането на всяка от посочените нервномозъчни структури, зависещи от хормонални, генетични и функционални фактори. Освен това, научаването и натрупването на опит също е строго индивидуално. Всичко това дава основание емпиричните изследвания на нейните прояви да започнат с регистрирането на индивидуалните различия. Измерването на тези различия обаче се натъква на проблеми. Въпросът е в това, че потребността от сигурност е интегрална проява на съвместното действие на различни нервни структури, всяка от които има специфични функции.

Хората могат да се различават по сензитивността към заплашващи сигнали, по силата на емоционалната реакция, по начина на възприемане на контекста, в който се появява сигнала, по когнитивната оценка за собствената позиция в ситуацията, по натрупания опит в сходни ситуации. Измерването на всяко едно от тези различия безспорно е важно при изучаването на потребността от сигурност, но то не е още измерване на самата потребност като интегрална мотивационна тенденция. Според нас има няколко възможности за такова измерване. Могат да се оценяват различия в поведението в характерни ситуации на заплаха, да се търсят различия в силата на емоционалните реакции на заплашващи сигнали, да се изучават когнитивните оценки за съдържаща се опасност в определени ситуации или да се проучват характерните навици в обичайното ежедневно поведение, предназначени да обслужват потребността от сигурност.

Различията в емоционалните реакции на заплашващи стимули щяха да бъдат много подходяща възможност, ако не е обстоятелството, че съществуват устойчиви индивидуални различия в силата на преживяване на положителните и отрицателните емоции (Larsen, Billings, Cutler, 1996). Поради това оценката на индивидуалните различия в емоционалната реакция на заплашващи стимули съдържа както действителни различия в потребността от сигурност, така и различия във функционирането на емоционалната система.

Различията в поведението в ситуации на заплаха също не могат да бъдат еднозначен индикатор за проявите на потребността от сигурност. Те могат да се дължат на различно възприемане на ситуацията, на различна оценка на собствените ресурси за противодействие или на различна ориентация в обстановката. Ако заплахата е достатъчно сълнца, то хората реагират почти по еднакъв начин, както става когато възникне паника.

Използването на когнитивните оценки за опасност или защитеност в определени ситуации по същество е измерване на когнитивния компонент на потребността от сигурност. Индивидуалните различия в този случай отразяват различията в натрупания опит, но не са измерване на потребността като интегрална мотивационна тенденция.

Проучването на навиците в обичайното ежедневно поведение изглежда най-подходящо, тъй като те отразяват постоянното действие на потребността от сигурност и са изградени под нейно влияние. Хората си изработват навици да се грижат за своята сигурност и защитеност, които след това автоматично се включват в построяването на поведението. Последното може да е насочено към достигане на други цели или към удовлетворяване на други подбуди, но в различна степен да е съобразено с възможната поява на заплахи докато се осъществява.

Срещу такъв подход може да се възрази, че изучаването на навиците не е изучаване на мотивацията като особен психологичен процес и състояние. Действително това е така. Навиците обаче са формирани в процеса на индивидуалното развитие под влияние на определени мотивационни фактори, които са действали продължително с една или друга сила и в съответна посока. Поддържането им и включването им в текущата организация на поведението също има мотивационна основа и тя е същата, която е довела до тяхното формиране. Следователно, макар и косвено, по индивидуалните различия в определен набор от навици може да се съди и за различията в мотивацията, която ги е породила.

КОНСТРУИРАНЕ НА МЕТОДА

В основата на подбора на признания са поведения и навици за подсигуряване и предпазливост в ежедневни ситуации, които не съдържат явна заплаха за личната сигурност и защитеност. Първоначално формулирахме 30 признака във формат на принудителен избор между две алтернативи. Съдържанието на признанията е представено в Приложението.

За проучване на психометричните показатели на предварителния вариант методът бе попълнен от 223 лица на възраст от 19 до 50 г. От тях 101 бяха мъже и 122 – жени. Анализът на консистентната надежд-

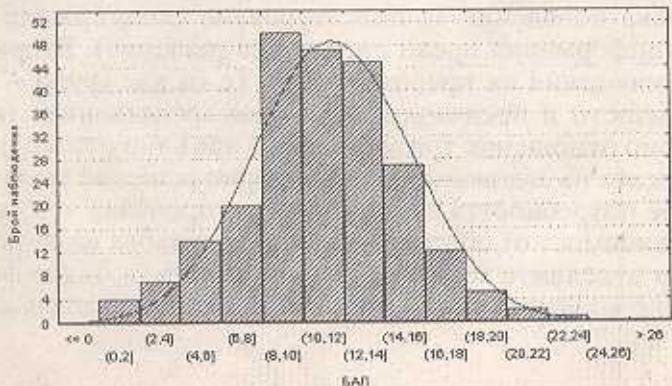
ност показва, че достатъчно консистентна скала образуват 24 признака, които включват по-нататък в представяния тук метод. Кофициентът за консистентна надеждност Алфа на Кронбах е .82. Статистическата оценка за влиянието на броя лица, включени в анализа показва също така, че с увеличаване на извадката този коефициент няма да се подобри, т.е. това е действителната консистентна надеждност на теста. Надеждността чрез разделяне на две половини е .74, като корелацията на оценките по двете половини на теста е .59. За проверка на тест-ретест надеждност методът бе попълнен от 17 лица двукратно с интервал от 5 месеца. Полученият корелационен коефициент е .58, което показва задоволителна стабилност на измерваната мотивационна променлива.

Данныите за получените средни стойности в изследваната извадка са представени в табл. 1.

Таблица 1. Средни и стандартни за цялата извадка и за двета пола

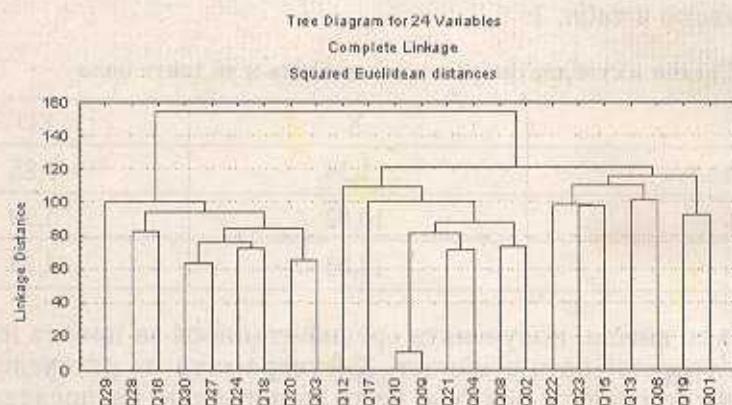
	X	SD
Цялата извадка	11,54	3,85
Мъже	10,92	3,90
Жени	12,05	3,75

Както се вижда, получената средна стойност за цялата извадка е близка до теоретичната стойност. Хистограмата на разпределението на баловете по скалата показва, че те са нормално разпределени. Наблюдаваните различия в средните между двета пола изискват проверка за тяхната значимост. Тя бе направена с единовариативен F-тест, който показва, че те са значими на ниво $p < .03$. Макар и значими, тези различия не са големи, но са в подкрепа на интуитивното очакване при жените потребността от сигурност да е по-изразена.

Фиг. 1. Разпределение на баловите оценки по теста

Проверката на факторната структура на метода бе извършена чрез анализ на главните компоненти и използване на Варимакс ротация. Процедурата разкрива наличие на два или три фактора, първият от които има собствена стойност 3,31 и обяснява 11,4% от общата вариация, а вторият има собствена стойност 1,75 и обяснява 9,7% от общата вариация. Трифакторното решение обяснява 26% от вариацията, като третият фактор има собствена стойност 1,5. Полученият резултат е нездадовителен, поради което използвахме алтернативен подход за разкриване на латентната структура, измервана чрез въпросника, като приложихме метода на кластерния анализ. При прилагане на методите на най-близък и най-далечен съсед относително ясна картина се очертава при втората процедура. Полученият резултат е представен на фиг. 2.

Фиг. 2. Кластерен анализ на структурата на теста

Както се вижда, очертават се два основни кластера, като във втория могат да се отграничат два подкластера. Анализът на съдържателната близост на признаките от всеки кластер показва, че първият от тях обединява поведения за подсигуряване (поддържане на запаси, търсене на информация преди вземане на решение). Вторият кластер обединява поведения на предпазливост. Те са две групи – предвидливост за бъдещето и предпазливост в непосредствените постъпки. В съдържателно отношение трите кластера напълно отговарят на конструкта, а липсата на задоволително факторно решение може да се обясни с това, че потребността от сигурност се проявява чрез специфични навици в зависимост от обстоятелствата. Не трябва да се забравя също така, че при отделните хора тези навици могат да бъдат формирани в индивидуални конфигурации, отразяващи техния собствен жизнен опит.

КОНСТРУКТ-ВАЛИДНОСТ

За проверката на конструкт-валидността на метода бяха проведени две отделни изследвания на връзките му с други конструкти, за които може да се очаква, че имат отношение към потребността от сигурност.

Първо изследване

Теоретичният модел, върху който е създаден метода разглежда потребността от сигурност като производна от съвместното действие на различни нервномозъчни структури и очертава определена нервнобиологична основа на тази фундаментална мотивация. Съществуват и други биологично обосновани модели на мотивацията, най-известен от които е този на Айзенк. Неговата концепция разглежда особеностите във функционирането на ретикуларната формация и лимбичната система като основа за обясняване на такива глобални свойства на личността като екстраверсия – интроверсия и емоционална стабилност – невротизъм. В многобройни експериментални изследвания е доказано, че този модел успешно обяснява множество индивидуални различия в проявата на широк кръг поведения, в организацията на когнитивното функциониране, в емоционалната реактивност и устойчивост на стресови натоварвания. Въпросът, който възниква е, доколко индивидуалните различия в потребността от сигурност произтичат от други нервнобиологични процеси и не са само още една от проявите на нервните структури, описани в модела на Айзенк? С други думи, не е ли излишно въвеждането на други нервнобиологични фактори, ако наблюдаваните вариации в проявите на потребността от сигурност могат да се обяснят с този широко приет и добре разработен модел? На базата на теорията на Айзенк могат да се дадат поне две обяснения за наблюдаваната вариация. Първо, лицата с интровертна насоченост, които имат по-нисък праг на поносимост към външна стимулация ще имат по-голяма склонност да отбягват конфронтацията със заплашващи стимули, защото за тях те са източник на прекалена стимулация. Техните показатели по представния тук тест трябва да са по-високи в сравнение с тези на екстравертите. Второ, лицата с високи показатели по невротизъм ще преживяват по-интензивни отрицателни емоции при конфронтациите със заплашващи стимули, поради което трябва да се очаква да имат по-високи оценки по теста за потребност от сигурност в сравнение с емоционално стабилните лица.

Вторият въпрос, който ни интересува в това изследване е какво е отношението на потребността от сигурност към други мотивационни конструкти. Потребността от постижение е популярен мотивационен конструкт, на който са посветени множество изследвания и той е добре проучен. Лицата с високи показатели по потребност от постижение

са ориентирани към успех, предпочитат да работят в конкурентни условия и избират за изпълнение задачи със средна или над средна трудност, в които съществува реален риск от неуспех. Може да се очаква, че по-високата склонност към поемане на риск при ориентираните към успех и постижение е тенденция, противоположна или нерелевантна на тенденцията за избягване на заплахи и предизвикост.

Метод

В изследването взеха участие 79 лица на възраст 19 – 24 г., от които 45 мъже и 34 жени. Изследваните лица попълниха на малки групи пакет от тестове, който включва теста за потребност от сигурност, българската адаптация на личностния въпросник на Айзенк (Паспаланов, Щетински, Айзенк, 1984) и българската скала за потребност от постижения (Паспаланов, Щетински, 1985).

Резултати

Проверката за полови различия между мъже и жени в показателите по теста за потребност от постижение показва, че няма статистически значими различия в средните за двата пола, макар да се наблюдава тенденция жените да имат малко по-високи показатели по теста в сравнение с мъжете.

За проверка на представените по-горе хипотези бяха изчислени корелациите на оценките по теста за потребност от сигурност с оценките по всички субскали от Личностния въпросник на Айзенк и по скалата за потребност от постижение. Получените резултати са представени в табл. 2.

Таблица 2. Корелационни взаимовръзки на потребност от сигурност с Личностен въпросник на Айзенк и скала за потребност от постижение

	Екстраверсия	Невротизъм	Психотизъм	Лъжа	Потребност от постижение
Потребност от сигурност	-.074	.071	-.280**	.040	.380***
Потребност от постижение	.097	.007	-.243*	.264**	-

* – $p < .05$

** – $p < .01$

*** – $p < .001$

Както се вижда, очакваните връзки с екстраверсия и невротизъм не се потвърждават. Значима връзка има с мотивацията за постижение и тя е в рамките на умереното, като 14% от ковариацията на двете

мотивационни променливи се дължи на общ фактор. Това насочва към извода, че потребността от сигурност и потребността от постижение са независими мотивационни фактори. Интересно е да се отбележи, че и двете потребности имат слаби, но значими отрицателни връзки с психотизма. Едно възможно обяснение на тези данни е, че психотизмът създава предпоставки за снижаване на мотивационния потенциал на личността. Заслужава да се обрне внимание и на липсата на връзки на потребността от постижение с екстраверсията и невротизма, която показва че тя, както и потребността от сигурност са мотивационни фактори, които не зависят от темпераментовите особености на личността.

Обсъждане

Получените резултати дават основание да се приеме, че моделът на Айзенк е неприложим за обяснение на вариацията в изразяването на потребността от сигурност. Връзките с психотизма, който е най-слабо обвързан с определени невробиологични структури в модела на Айзенк не противоречат на предложението от нас модел. Можем да направим извода, че наличните данни не дават основание той да бъде отхвърлен.

Наблюдаваната взаимовръзка с потребността от постижение дава всички основания да се приеме, че тя е различна мотивационна тенденция, която само в определени условия може да коварира с потребността от сигурност. Вероятно едно от тези условия е отсъствието на психотизъм в личността.

Второ изследване

По-нататъшното проучване на конструкт-валидността на представяния метод е насочено към решаване на две задачи. Първо, да се проучат по-подробно взаимоотношенията на потребността от сигурност с психотизма и второ, има ли връзки тя с генерализираните очаквания, които на когнитивно равнище отразяват представите на личността за най-общите свойства на света и своето място в него.

Изследванията на Zuckerman (1994) за мястото на склонността към търсене на нови, необичайни и силни преживявания (sensation seeking) в модела на Голямата петорка и в трифакторния модел на Айзенк разкриват, че търсенето на усещания, заедно с импулсивност и ниска социализация образуват ядрото на фактора „Психотизъм“ в модела на Айзенк. При шестфакторно решение обаче търсенето на усещания и импулсивността попадат в различни фактори, което дава основание да се проверят отделно техните взаимоотношения с потребността от сигурност. Освен това, търсенето на усещания, както е описано в модела

на Зукърман, е свързано със склонност към занимания с рискови спортове, попадане в необичайни ситуации, изпробване на нови и непознати стимули, което предполага понижена предпазливост. Поради това може да се очаква, че потребността от сигурност има реципрочни взаимовръзки с търсенето на усещания.

Генерализираните очаквания образуват система от най-общи представи за света и собственото място в него, които са отклонени в положителна посока. Тази система е известна като „предполагаем свят“ (Janoff-Bulman, 1989). Хората се стремят да поддържат представа за света като сигурно място и тази представа включва оптимизъм, вътрешен локус на контрола, чувство за лична ценност, убеждение, че светът е справедлив, че шансът е на наша страна и че светът е подреден и предвидим (Janoff-Bulman, Frieze, 1983). Може да се приеме, че тези положително отклонени представи за света и себе си представляват когнитивен израз на потребността от сигурност. Възможните отношения с компонентите на предполагаемите светове е трудно да бъдат единозначно изведени, но може да се очаква, че убежденията в личен шанс и оптимизма ще бъдат свързани с по-ниски равнища на потребността от сигурност, докато външния локус на контрола и негативните очаквания ще имат положителни връзки с нея. Посоката на каузални взаимодействия между потребността от сигурност и генерализираните очаквания може да варира в зависимост от особеностите на индивидуалното развитие и формиране на личността.

Метод

Извадка и материали

Изследвани са 83 лица на средна възраст 26 години, от които 37 мъже и 47 жени. Лицата попълниха въпросника за потребността от сигурност, търсене на усещания и импултивност и въпросник за генерализирани очаквания. Скалата за търсене на усещания е изградена на основата на Пети вариант на теста на Zuckerman (1994) и е съставена от 24 признака за общо измерване на склонността към търсене на усещания. Скалата е разработена върху извадка от 155 лица и има консистентна надеждност Алфа на Кронбах .80. Другите две скали са българска адаптация на предложения от Dickman (1990) метод за оценка на функционална и дисфункционална импултивност. Скалата за функционална импултивност е съставена от 10 айтема и има консистентна надеждност .75. Скалата за дисфункционална импултивност се състои от 18 айтема и има консистентна надеждност .80.

Въпросникът за генерализирани очаквания включва метода за оценка на локализацията на контрола (Величков и кол., 1987) и метода за оценка на оптимизъм и негативни очаквания (Величков, Радославова, Ращева, 1993). Към него за добавени скали за лична ценност (9 айтема)

ма, алфа на Кронбах .57), личен шанс (10 айтема, алфа .79), убеждение в справедлив свят (9 айтема, алфа .65) и убеждение в случаен свят (6 айтема, алфа .57).

Процедура

Изследваните лица попълниха въпросниците на групи от 10 до 20 человека.

Резултати

Установена е близка до значимост разлика в потребността от сигурност на мъжете и жените като при първите тя е относително по-слаба $t = 1.66$, $p < .10$.

Потребността от сигурност не корелира значимо с двете скали на импулсивност и с възрастта. Тя е свързана умерено със скалата за търсене на усещания – коефициентът на корелация е съответно -.40, $p < .000$. Тази връзка предполага, че лицата със силно изразена потребност от сигурност избягват да предприемат опасни занимания. Търсенето на усещания корелира отрицателно с възрастта ($r = -.31$, $p < .004$).

Данните разкриват слаби връзки между потребността от сигурност и следните две убеждения, описващи предполагаемите светове – с локализацията на контрола $r = .20$, $p < .07$, и с очакването за настъпване на негативни събития $r = .26$, $p < .02$.

Обсъждане

Ясно изразената отрицателна корелация на потребността от сигурност и търсенето на усещания, което е темпераментова особеност е в подкрепа на теоретичното описание на невробиологичните основи на тази фундаментална мотивация. Очевидно процесите, лежащи в основата на търсенето на усещания подтискат проявите на потребността от сигурност. Вероятно и обратното важи в определена степен. Липсата на връзки с дисфункционалната импулсивност, която е съществен компонент на психотизма дава основание да се приеме, че между тази личностова черта и мотивацията за сигурност съществуват нееднозначни отношения. Заслужава да се отбележи и обстоятелството, че докато възрастта не влияе върху наблюдаваните равнища на проява на потребността от сигурност, тя води до отслабване на тенденцията към търсене на усещания. Това наблюдение е в подкрепа на заключението, че имаме работа с два съотнесени, но различни конструкта.

Слабите връзки на потребността от сигурност с външния локус на контрола и негативните очаквания, както и отсъствието на връзки с другите генерализирани очаквания дават основание да се направи извода, че ежедневните обичайни поведения, които образуват съдържанието на представления метод не са резултат от поддържането на един или друг възглед за света и своето място в него. Това съдържание на метода описва интегралните прояви именно на потребността от сигурност.

КРИТЕРИАЛНО ОТНЕСЕНА ВАЛИДНОСТ

Критериално отнесената валидност е сравняване на тестовите оценки с една или повече външни променливи, които представляват пряко измерване на поведението, предсказано от конструкта (Nunnally, 1967).

Както бе посочено в теоретичния модел (Величков, Василева, 1997) един от критериите, на който трябва да отговаря всяка фундаментална мотивация е наличието на характерни емоционални реакции. Потребността от сигурност се включва в мотивацията на поведението чрез пораждане на определени емоционални преживявания, които сигнализират доколко тя е удовлетворена в дадена ситуация. В основата на тези преживявания лежи базисната емоция „страх“, която възниква при наличието на някаква заплаха или при отсъствие на нещо което осигурява безопасност (Изард, 1980). При фрустрация на потребността от сигурност, освен страх, могат да възникнат и други отрицателни емоции – неувереност, уплаха, беспокойство. От друга страна, когато е налице ситуация, при която стимулите сигнализират, че потребността от сигурност е удовлетворена, възникват такива положителни емоционални преживявания като чувство на уют, спокойствие, сигурност, общо недиференцирано положително изживяване.

За проверка на критериалната валидност на метода бе проведен експеримент, който да измери тона и интензитета на емоционалните преживявания в ситуации, съдържащи заплашващи стимули и ситуации със същите стимули и едновременно възприемане на собствената защитеност. Доказването на критериалната валидност на метода може да бъде демонстрирано чрез различия в емоционалните реакции при лица с ниска и висока потребност от сигурност. Допълнителна проверка на критериално отнесената валидност може да се намери, ако се установи, че различията в емоционалните реакции между лицата с ниски и високи стойности по потребността не съвпадат с различията в емоционалните реакции между мъжете и жените.

Метод

С цел да се провери критериално отнесената валидност на метода бе проведен експеримент от типа „лист и молив“.

За външен критерий, по отношение на който се проверява критериално отнесената валидност, бяха възприети интензивността и тона (модалността) на емоционалната реакция в ситуации, предполагащи фрустрация на потребността от сигурност. Ако методиката притежава критериално отнесена валидност, то лицата с високи тестови балове по потребността би трябвало да реагират по-интензивно в ситуации на заплаха, отколкото лицата с ниски тестови балове. За лица с високи тестови балове бяха възприети тези, със z -бал > 1 , за лица с ниски тестови балове бяха възприети тези, със z -бал < -1 . Така бе формирана независимата променлива контраст с две нива високо и ниско.

С помощта на инструкцията изследваните лица бяха въвеждани във въображаеми природни ситуации. Преживяването на заплаха и защитеност беше варирано по следния начин: лицата трябваше да си представят, че попадат в ситуация на голяма заплаха, малка заплаха, избягване и защитеност.. При първите две ситуации действат пряко заплашващите стимули, а при третата и четвъртата е налице действието на същата стимулация и едновременно възприемане на собствената защитеност. Четирите вариации образуват независимата променлива ситуация (between subject). Те са обозначени с поредните номера на тяхното настъпване.

Изследвани лица

В изследването взеха участие 94 лица. От тях 44 жени и 50 мъже на възраст от 18 до 35 години.

Процедура

На изследваните лица бе представена следната ситуация, която те трябваше да си представят колкото се може по-живо:

Свечерява се. Вие сте сам (сама) в планината. Всеки момент ще завали пороен дъжд.

След това изследваните лица бяха помолени да оценят как ще се чувстват в следните четири отделни положения:

1. До хижата, където отивате, има един час път.(голяма заплаха)
2. До хижата, където отивате остават 20–25 минути път.(малка заплаха)
3. Вие влизате в хижата в момента, когато дъждът плисва с пълна сила.(избягване)
4. Вие наблюдавате от прозореца на затоплената стая как навън бушува стихията.(защитеност)

За всеки от четирите основни случая, изследваните лица трябваше да оценят преживяванията си по тон и интензивност.

След като оцениха преживяванията си в представената им ситуация, изследваните лица попълниха бланка от теста за потребност от сигурност.

Зависими променливи

За оценка на интензивността и тона на преживяването бяха използвани деветстепенни скали. Скалата за тон на преживяването бе с крайни точки 1 – „крайно неприятно“, 9 – „много приятно“ и междинна точка 5 – „неутрално“. Скалата за интензивност на преживяването бе с край-

ни точки 1- „крайно напрегнато“, 9- „крайно облекчено“ и междинна точка 5- „спокойно“.

Резултати

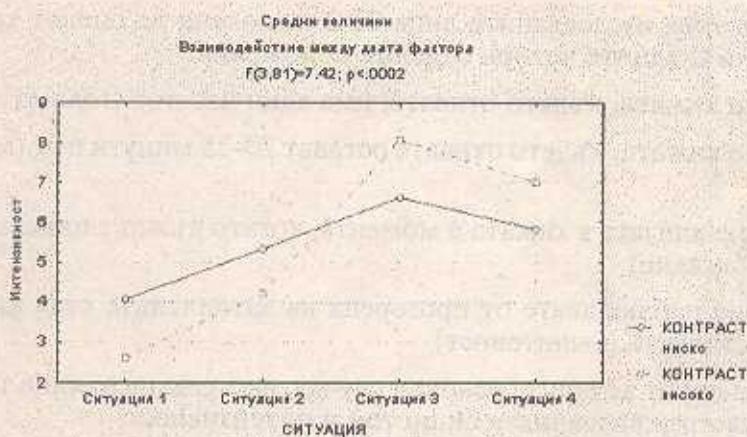
Резултатите не показваха статистически значим ефект на фактора **кон-траст**, когато е взет самостоятелно. Ефектът на този фактор обаче се оказа статистически значим във взаимодействие с фактора **ситуация** върху и тона на емоционалното преживяване. Факторът **ситуация** е статистически значим във всички случаи. Ефектите на факторите **кон-траст** и **ситуация** са обобщени в таблица 3.

Таблица 3. Влияние на факторите контраст и ситуация върху интензивността и тона на преживяването

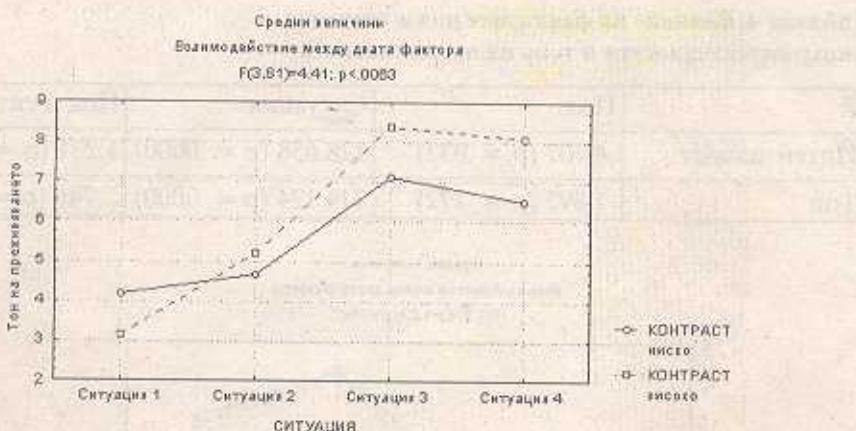
F	Контраст	Ситуация	Контраст и ситуация
Интензивност	.005 ($p = .942$)	41.322 ($p = .0000$)	7.416 ($p = .000$)
Тон	1.043 ($p = .316$)	48.780 ($p = .0000$)	4.412 ($p = .006$)

N=29 (от тях 16-с ниски стойности по потребността и 13-с високи стойности)

Посочените взаимодействия са илюстрирани в фиг. 3 и 4.

Фиг. 3. Влиянието на факторите контраст и ситуация върху интензивността на преживяването

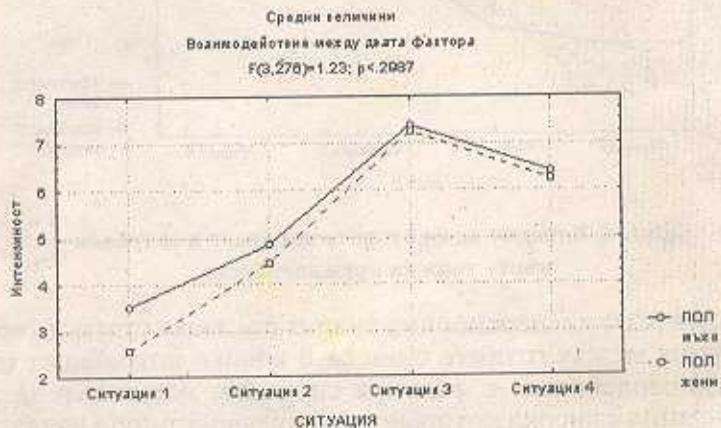
Фиг. 4. Влияние на факторите контраст и ситуация върху тона на преживяването

Резултатите от дисперсионния анализ показваха статистически значими различия между групите с ниска и висока потребност от сигурност във взаимодействие с фактора ситуация. Анализът на данните разкрива, че лица с висока потребност от сигурност преживяват от една страна по-силни и негативни емоционални реакции в заплашваща ситуация, а от друга, когато са избегнали заплахата и се чувстват защитени, изпитват по-голямо облекчение и позитивни емоции в сравнение с лицата с ниска потребност.

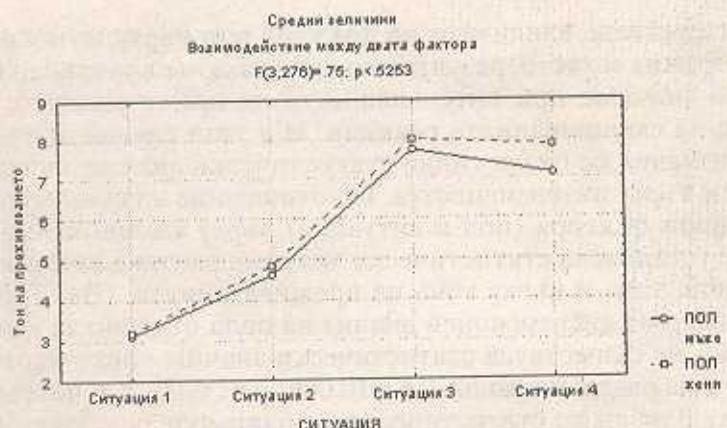
При изследване влиянието на фактора пол върху интензивността и тона на преживяването, резултатите показваха, че влиянието му е статистически значимо при интензивността на преживяването, но не и върху тона на емоционалните реакции. И в този случай влиянието на фактора ситуация се оказа силно статистически значимо както върху тона, така и върху интензивността. По отношение на съвместното действие на двата фактора (пол и ситуация) върху емоционалните реакции не бе установена статистически значима разлика както върху интензивността, така и върху тона на преживяванията. (Вж Таблица 4). Провеждането на дисперсионен анализ на пола отделно за всяка ситуация показва, че съществува статистически значим ефект върху интензивността в първата ситуация ($F=10.089, p=.002$), а в четвъртата се наблюдават близки до статистическата значимост резултати по отношение на тона ($F=3.550, p=.062$). На фиг. 3 и 4 са илюстриирани установените различия, а именно – жените реагират по-интензивно на заплаха и преживяват по-положителни емоции при защитеност, отколкото мъжете. (виж фиг. 3 и 4)

Таблица 4. Влияние на факторите пол и ситуация върху интензивността и тона на преживяването

F	Пол	Ситуация	Пол и ситуация
Интензивност	4.707 ($p = .032$)	128.658 ($p = .0000$)	1.231 ($p = .298$)
Тон	1.892 ($p = .172$)	214.124 ($p = .0000$)	.746 ($p = .525$)

Фиг. 5. Влияние на факторите пол и ситуация върху интензивността на преживяването

Фиг. 6. Влияние на факторите пол и ситуация върху тона на преживяването

Обсъждане

Резултатите от проведенния експеримент показваха, че независимата променлива **ситуация** е успешно манипулирана. Установено бе, че лица с ниски и високи нива по потребността имат сходни реакции единствено по отношение на тона на преживяването при малко заплашваща ситуация. Когато е налице ситуация с голяма заплаха, лицата с висока потребност от сигурност имат по-интензивни емоционални реакции и преживяват по-негативни емоции в сравнение с лица с ниска потребност от сигурност. Това ни дава основание да считаме, че потребността от сигурност може да бъде предиктор на емоционалните реакции в ситуации със заплашващи стимули. Специфика в емоционалните реакции се наблюдава също и при ситуации на избягване на заплаха и на защитеност. Лица с високи стойности по потребността изпитват по-голямо облекчение и преживяват по-позитивни емоции, когато избягват заплаха и се чувстват защитени, отколкото лица с ниска потребност от сигурност.

Установени бяха специфични реакции в емоционалните преживявания и според пола. При жените бе наблюдавана по-интензивна реакция при голяма заплаха, отколкото при мъжете. Оказа се също, че жените преживяват по-положителни емоции, когато са в ситуация на защитеност. Едновременно с това бяха констатирани и общи емоционални реакции при двата пола. Докато по отношение на интензивността мъжете и жените реагират единакво, когато се намират в ситуации на малка заплаха, избягване на заплахата и защитеност, то спрямо тона на преживяването единаквост откриваме в ситуации на голяма, малка заплаха и избягване на заплахата.

Анализът на резултатите показва, че факторът **пол** обуславя различен начин на реагиране в сравнение с фактора **контраст**. Спецификата в реакциите между лица с ниска – висока потребност от сигурност и мъже-жени, показва, че наблюдаваните различия в емоционалните преживявания в групата на ниските и високите по потребността не е резултат от полови особености. Това ни дава основание да считаме, че метода удовлетворява изискванията за критериално отнесена валидност.

ОБСЪЖДАНЕ

Предложеният метод за измерване на индивидуалните различия в потребността от сигурност има задоволителни психометрични показатели и може да се използва както за изследователски цели, така и за индивидуална диагностика. Данныте от конструкт-валидирането на метода показват, че потребността от сигурност е мотивационен конструкт, чиято невробиологична основа не може да се обясни със същ-

ствуващите модели за темпераментовите особености на личността. Няма основания разработеният от нас теоретичен модел да бъде отхвърлен, а представения тук метод може да послужи като едно от средствата за неговата експериментална проверка.

Данните от проведените експеримент позволяват да се направят и някои обобщения относно потребността от сигурност. На първо място, независимо от индивидуалните и половите различия, хората показват сходни емоционални реакции в ситуации на заплаха и защитеност. При фрустрация на потребността това са негативни емоционални преживявания, а при удовлетворяването и – положителни емоционални реакции. Ясно е, че потребността от сигурност може да мотивира както реакции на избягване, така и реакции на приближаване и овладяване. Независимо от силата на преживяваната подбуда такива реакции са характерни за повечето хора, което потвърждава фундаменталния характер на този мотивационен конструкт. Второ, има основание лицата с ниско равнище на потребността от сигурност да се разглеждат като емоционално по-устойчиви на заплашваща стимулация. Лицата с високо равнище на потребността, от друга страна, са по-чувствителни към преживяването на защитеност и като цяло показват по-голяма мотивационна готовност за поддържане на лична сигурност и защитеност. Тези различия могат да се използват за решаване на практически задачи, като например подбор на лица за изпълнение на задачи в опасни ситуации или на хора, които да се грижат за осигуряване и поддържане на безопасни условия за дейност. По-нататъшните изследвания на ефектите на потребността от сигурност върху поведението ще допринесат за разширяване на насоките на практическа приложимост на конструкта.

Литература

- Величков, А., Василева, С. (1997). Потребност от сигурност: Теоретичен модел за изследване на една фундаментална човешка мотивация, Българско списание по психология, 2
- Величков, А., Лукарски, Г., Радославова, М., Русева, Л., Генова, С. (1987). Метод за измерване локализацията на контрола: конструиране, устойчивост и конструкт-валидност, Психологически изследвания, 1, 96 – 106
- Величков, А., Радославова, М., Рашева, М. (1993). Метод за измерване на генерализирани очаквания за валентността на получените резултати (оптимизъм и негативни очаквания), Българско списание по психология, 3, 85 – 100
- Паспаланов, И., Щетински, Д., Айзенк, С.Б. (1984). Българска адаптация на личностния въпросник на Х. Айзенк, Психология, 5
- Паспаланов, И., Щетински, Д. (1985). Конструиране и валидизация на българска скала за потребност от постижения, ГСУ, книга Психология, том 78, 29 – 51

- Dickman, S.J. (1990). Functional and dysfunctional impulsivity: Personality and cognitive correlates, *Journal of Personality and Social Psychology*, 58, 95 – 102

Janoff-Bulman, R. (1989). Assumptive worlds and the stress of traumatic events: Applications of the schema construct, *Social Cognition*, 7, 113 – 136

Janoff-Bulman, R., Frieze, I.H. (1983). A theoretical perspective for understanding reactions to victimization, *Journal of Social Issues*, 39, 1 – 17

Larsen, R.J., Billings, D.W., Cutler, S.E (1996). Affect intensity and individual differences in informational style, *Journal of Personality*, 64, 185 – 207

Nunnally, J.C. (1967). *Psychometric Theory*, Ne York: Willey

Zuckerman, M. (1994). *Behavioral Expressions and Biosocial Bases of Sensation Seeking*, New York: Cambridge University Press

ПРИЛОЖЕНИЕ

СКАЛА ЗА ИЗМЕРВАНЕ ПОТРЕБНОСТА ОТ СИГУРНОСТ

21. Ако Ви поканят да участвате в радиопредаване какво бихте предпогодили?

А. Да знаете предварително въпросите, които ще Ви зададат   Б. Да знаете темата, която ще се обсъжда

22. Имате ли навика да си записвате ангажиментите за предстоящия ден?

23. Ако сте решили да отидете на театър какво бихте направили?

23. Тако съх решими да отидете на театър какво щите направите?

A. Ще прегледам програмата   B. Ще потърся повече информация на театърите и ще избера какво коя постановка има добри отзиви да гледам

24. Ако Ви дойдат непредвидено близки приятели на гости как ще се почувствате?

Б. Ще се зарадвам на срещата

Ключ: 1а, 2а, 3а, 4а, 5а, 6а, 7а, 8а, 9б, 10а, 11а, 12б, 13а, 14а, 15б, 16а, 17а, 18а, 19б, 20б, 21а, 22а, 23б, 24а

ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ИЗПОЛЗВАНЕ ПРОБАТА НА РОЗЕНЦВАЙГ ЗА ЦЕЛИТЕ НА ТРАНЗАКЦИОННИЯ АНАЛИЗ

Ирена Левкова*

POSSIBILITIES FOR USING ROSENZWEIG TEST
FOR THE PURPOSES OF TRANSACTIONAL ANALYSES

Irena Lewkova

The issue presents the idea for using of Rozenzweig test for the purposes of transactional analyses. The basic concepts and methods of transactional analyses are revealed in short. The results of the transactions received from the answers of tested persons to the first figure of the test are presented. It is made in two ways – first, at level of Ego states and second, at level of Ego state functions. Models of these transactions are constructed.

ТЕОРЕТИЧНА ОБОСНОВКА

Транзакционният анализ възниква през 60-те години на нашия век в САЩ. Създаден е от Ерик Бърн /Eric Berne/ за нуждите на психотерапията. Е. Бърн класифицира Транзакционния анализ като фройдистка теория, разграничавайки в известна степен психоанализа от фройдизъм, т.е. това е фройдизъм, който се проявява чрез друг вид анализ – транзакционният. По-късно, през 90-те години на нашия век, неговите последователи са на мнение, че тя обединява в себе си достиженията на неопсихоанализата, неоадлерианството, идеите на Р. Federn /Erskine, 1988, Massey, 1990/ и личните открития и обобщения на Е. Бърн. Основният принос на Е. Бърн е, че той „разширява психоаналитичната идея със своя разработка и употреба на концепцията на Federn за подразделенията на Егото“ /Его-състоянията/ /Erskine, 1988/.

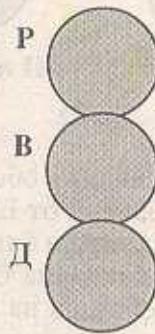
Транзакционният анализ използва три изследователски метода – структурен анализ, транзакционен анализ и сценарен анализ (транзак-

* Ирена Левкова, гл. ас. – ШУ „Еп. К. Преславски“ – Шумен.

ционният анализ като метод ще бъде отбелоязван с малка буква за разлика от Транзакционния анализ като психологическа теория, за когото ще се употребява също и съкращението ТА). Последният е неприложим за целите на изследването и няма да бъде разглеждан. От другите два метода – структурният и транзакционният, първият ще се използва напълно, а вторият – частично.

Структурният анализ разглежда структурата на личността като съставена от три отделни психологически същности, наречени Его-състояния /Ego-states/. Използва се език, близък до ежедневния и те са обозначени като Родител /Р/, Възрастен /В/ и Дете /Д/. Главните букви отличават Его-състоянията от конкретните родител, възрастен и дете (Берн, 1992б). Структурният анализ разглежда времето на формиране, вътрешното съдържание и взаимоотношенията между Его-състоянията.

Графично структурата на личността може да бъде представена така: /фиг.1/

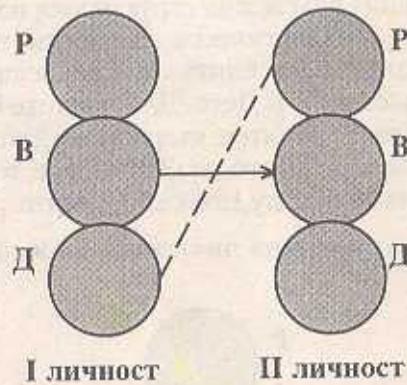

Легенда: Р – родител; В – възрастен; Д – дете

фиг.1

От гледна точка на структурния анализ когато се срещнат две личности всъщност имаме възможност за взаимодействие между 6 Его-състояния. Това взаимодействие е обект на изследване от страна на транзакционния анализ, който представлява метод за изследване на социалните контакти. Отношенията между хората могат да бъдат разгледани като вериги от прости транзакции. „Транзакцията е най-малката единица за социално взаимодействие, при която първият участник отправя някакъв стимул, а вторият отговаря на него“ /Харис, 1991/. Методът транзакционен анализ има две части – прост и сложен. „Цел на прости транзакционен анализ е да се изясни кое именно състояние е отговорно за транзакционния стимул и кое състояние на човека е осъществило транзакционната реакция“ /Берн, 1992а/. Анализират се два вида транзакции – допълващи се /комплементарни/ и пресечени /не-комплементарни/.

На фиг.2 взаимодействието между I личност и II личност представлява пресечен транзакция, защото на стимула от Его-състоянието Възрастен на I личност, насочен към Его-състоянието Възрастен на II личност, тя отговаря с Родител към Дете вместо с Възрастен към Възрастен, което би било допълваща се транзакция /пунктирната линия/.

фиг.2

Сложният транзакционен анализ обсъжда различните начини за структуриране на времето, наречени от Е. Бърн „затвореност, ритуал, дейност, прекарване на времето, игра и близост“ и подредени във възходящ ред по степента на осъществявана близост с друга личност. Помислено внимание Е. Бърн обръща на така наречените „игри“, при които транзакциите се осъществяват едновременно на две нива – явно /социално/ и скрито /психологическо/ и в които участват повече от две Его-състояния /Берн, 1992а, 1992б/. Той не е приложен при групово изследване чрез въпросник, но има някои възможности за използването му в индивидуално изследване. Дотолкова, доколкото тук ще се представят резултати от групов изследване и само ще бъде обсъдена възможността за индивидуално, не е необходимо по-подробното му разглеждане.

През последното десетилетие структурният и транзакционният анализ бяха обогатени чрез въвеждането на функционалния анализ. Той представлява съставна част от структурния анализ и обсъжда функциите на Его-състоянията, които бяха само загатнати от Е. Бърн. Его-състоянието Родител има две функции, чрез които се осъществява – Грижовен Родител /Nurturing Parent/ и Критичен Родител /Critical Parent/. Его-състоянието Дете – Адаптирано Дете /Adapted Child/ и Свободно Дете /Free Child/ – употребява се като синоним и терминът Естествено Дете /Natural Child/. Като прибавим и Его-състоянието -Възрастен, което е неделимо, оказва се че личността се проявява чрез пет функции на

три Его-състояния /Харис, 1991, Turner, 1988, Williams & Watson & Walters & Williams, 1983/. Това обогатяване на структурния анализ с функционалния се отразява и върху транзакционния анализ, защото все повече автори предпочитат да изследват функциите на Родителя и Детето при разкриване на транзакциите, вместо да се ограничават само до Его-състоянията. В изследването ще се придържам към съчетаването на структурния и функционалния подходи като основа за транзакционен анализ.

Его-състоянията, както вече бе посочено, са три: „1.състояния, сходни с образите на родителите -Родител /екстеропсихика – б.м./; 2.състояния, автономно насочени към обективна оценка на реалността – Възрастен /неопсихика – б.м./; 3.състояния, все още действащи от момента на фиксацията им в ранното детство и представляващи всъщност архаични отживелици – Дете /археопсихика – б.м./“ /Берн, 1992а/.

За формиране представата за екстеропсихиката голяма роля изиграват наблюденията на Federn. Той забелязва, че в много от клиентите му съществува „постоянно психично присъствие на родителски фигури, влияещи върху тяхното поведение“ /Erskine, 1988, 17/. Родителското влияние според него идва от истински хора, които преди години са въздействали върху дадената личност, поемали са отговорност за нея, когато тя е била още дете. Според Erskine, това родителско присъствие е много по-осезателно отколкото Фройдовата конструкция Свръх-Аз, тъй като точно може да се открие кой, кога и какво е казал или направил по време на детството на тази личност. Обособяването на особено екстеропсихично Его-състояние е свързано с това, че чрез интроверсия детето е направило част от себе си конкретния родител с неговите думи и модели за поведение. Получава се състояние, приличащо на родителя. Но според то не е идентично с конкретния родител, а само неговата детска интернализация.

Според Харис Его-състоянието – Родител, представлява „огромна колекция от записи в мозъка на неоспорвани или наложени външни събития“ /Харис, 1988/. Его-състоянието – Дете осъществява функционирането на археопсихиката. То е „набор от чувства, отношения и модели на поведение, които са отживелици от собственото детство на индивида“ /Erskine, 1988, 16/. Следователно, това Его-състояние възприема външната и вътрешната действителност по начин, характерен за по-ранен възрастов етап. Реакциите на личността само привидно са свързани с текущия опит, а в действителност – по-скоро с миналия опит, зафиксирани чрез своеобразни „спирания“ на емоционалното развитие при психотравми в детството или объркване. Според Erskine /1988/ употребата на термина Дете в единствено число е условна. Съществуват набори от схеми, отговарящи на моментите на „спиране“, така че може да се „включи“ Детето от три-годишна възраст или от шест-годишна и т.н. Той смята, че археопсихичното състояние е много по-комплексно,

отколкото се разглежда от различните автори. Този автор акцентира предимно върху негативните особености на Его-състоянието -Дете, вероятно под влияние на собствения си психотерапевтичен опит и не обръща особено внимание върху позитивните му аспекти. Други автори /и особено Бърн и Харис/ описват археопсихиката и в характерните за детството спонтанност, импулсивност, любознателност, интуиция, емоционалност и т.н. По-детайлното изучаване на функционирането на Его-състоянието -Дете, действително сочи една изключително сложна структура, както в негативните, така и в позитивните аспекти на поведението.

Неопсихиката се проявява чрез Его-състоянието -Възрастен. Според Бърн, то представлява „самостоятелен набор от чувства, отношения и модели на поведение, които са адаптирани към текущата действителност“ /Бърн, 1992б, 76/. Erskine(1988,16), обяснява използването на термина „самостоятелен“ като свързано с „неопсихичното състояние на Его-функционирането без интрапсихичен контрол от интровертираното или архаичното Его“ /Erskine,1988, 16/. Следователно, в състояние Възрастен, човек е в пълен контакт с външната и вътрешната реалност и то по начин, подходящ за възрастта, в която се намира в момента. Това функциониране може да бъде наречено „сегашен ум“. Поведението на личността в състояние Възрастен отговаря на неговата календарна /настояща/ възраст, изразява пълно емоционално, познавателно и морално развитие, характеризира се със способност за творчество и пълно ангажиране в смислени взаимоотношения.

Възрастният – това е „записване на данни, придобити и обработени чрез изследване и изпробване“ /Харис,1988, 53/. Самото състояние бива предизвикано от възпроизвеждането на тези записи на събития, станали в миналото или от включване в настоящия момент /Харис,1988/. Бърн /1992б/ и Харис /1988/ смятат, че записите в екстеропсихиката, а също така и в археопсихиката, трябва да бъдат преразгледани от Възрастния, което е една от важните негови функции.

При изготвяне инструментариум за изследване функциите на Его-състоянието Doelker & Griffiths /1984,150 / използват следните „дефиниции“:

„Грижовен Родител – тази личност е съчувствуваща, загрижена спрямо другите, ориентирана към подкрепяне развитието на другите. Критичен Родител – личност, която е с предразсъдъци, морализираща, наказваща и отсъждяща. Може да изглежда „всезнайко“ и „началнически“.

Възрастен – адаптивна, организирана, без предразсъдъци, рационална личност, която обича да събира факти и да решава проблеми. Свободно Дете – тази личност е любопитна, импулсивна, егоцентрична, сензитивна, афективна, игрива. Може да стане страхлива и агресивна. Адаптирано Дете – тя е оплакваща се, потисната, ограничаваща се.

Може да се оттегли от общуване, опитва се да бъде конформна и да удовлетворява другите.“ Тези „дефиниции“ доста добре описват начин, по който се проявява в общуването всяка от функциите на Его-Състоянията. Разбира се, тук думата „личност“ е условна и е била употребена само за целите на изследването, тъй като изследваните лица не са били запознати с ТА.

Макар и създаден за целите на психотерапията, ТА скоро доказва своите широки възможности не само като метод за индивидуална и групова психотерапия, но и като изследователски подход в различни области на психологията. През последните години ясно се очертава тенденцията за откриване на допирни точки между ТА и другите научно изследователски и практически, по-специално – терапевтичните подходи /Stewart, 1992/. Един „нов прочит“ на вече известен и доказал своите възможности тест би бил интересен и вероятно – полезен. От друга страна – стои въпросът за бързото събиране на информация за целите на ТА. Подходът, използван от Бърн и неговите сътрудници, състоящ се в групови взаимни анализи или анализ с помощта на психотерапевта, не е достатъчен. Поради тази причина привържениците на ТА създават инструментарий за измерване на функциите на Его-състоянията /Doelker & Griffits, 1984/, който дава профил на личността. Валидността на теорията за Его-Състоянията е проверена от Heyer /1987/, който доказва, че те са разграничими и измерими. Изследват се Его-състоянията в рекламиите за различните професии /Sreier, 1984 / и др.

Посочените методики са от вида на типичните въпросници, в които изследваните лица трябва да определят като характерни за тях твърдения от типа: „Аз прекарвам много време, помагайки на другите и се радвам да го правя.“ /Doelker & Griffits, 1984/ и др. под. При тях се разчита на способността на личността за самопознание. Затова особено интересно е създаването на методика от типа на проективните, в които изследваните лица да активират едно или друго Его-състояние и на тази база да се осъществи структурен анализ. А по-икономично било не създаването, а намирането на методика, която да отговаря на това изискване. Вниманието на автора беше привлечено от някои особености в пробата на Розенцвайг.

Пробата на Розенцвайг за изследване реакциите в ситуация на фрустрация е широко използвана в практиката както за целите на диагнотиката, така и за прогнозиране на поведението, особено при невротично и психично болни и при юноши с поведенчески отклонения. Тя се отнася към проективните тестове /Алманах, 1995/. Съдържа 24 рисунки, в които са представени два типа ситуации – 16 на препятствие и 8 на обвинение. Отговорите на ИЛ се оценяват по два критерия – насочеността на реакцията и типа реакция. По насочеността на реакцията те се разделят на екстрапунитивни, интрапунитивни и импунитивни, а по типа реакция – на препятствено-доминантни, самозащитни и необ-

ходимо-упорстващи. От съчетаването им се получават девет възможни фактора и два допълнителни варианта /Мечков, 1967, Карагъзов, 1993/. Мечков предлага замяна на термините насоченост на реакцията и тип реакция с „обект на отношението“ и „тип на отношението към обекта“. И Розенцвайг и Мечков предлагат за край на изследването попълване на таблица на профилите /регистрационна бланка, според Мечков/. Що се отнася до прогностичната стойност на резултатите от приложението на теста, някои автори смятат, че тя не е особено висока, докато според други, макар че се разкриват ограничен кръг преживявания, черти на характера и защитни механизми на личността, но твърде често те са показателни, особено при изясняване състоянието на отделни болни.“ /Мечков, 1971/.

Формулирано беше предположението, че: 1) в теста на Розенцвайг всяка отделна ситуация може да бъде разгледана като основа за транзакция; 2) отговорите на изследваните лица /ИЛ/ на фрустрационната методика на Розенцвайг представляват транзакционни отговори в 24 експериментално създадени ситуации с участник, осъществил предполагаемия транзакционен стимул; 3) типът на отговора на ИЛ във всяка отделна ситуация се определя от това кое Его-състояние е активирано в момента.

Транзакцията представлява най-малката единица в общуването, при която първият участник отправя някакъв стимул /дума, изречение, група от изречения, жест, мимика, действие и др./, а вторият участник отговаря на този стимул с една от вече посочените поведенчески прояви и тези участници се намират в конкретна реална ситуация. Всички изисквания на определението за транзакция са спазени в методиката на Розенцвайг: 1/Всяка фигура представлява рисунка, на която е изобразена някаква житейска ситуация. Участниците в нея са двама или повече – никога не е само един. Следователно имаме изображение на ситуация, ясно е какво се случва и кои са персонажите. 2/Известно е какво точно е казал единият от участниците, т.е. налице е транзакционен стимул под формата на едно или повече изречения. 3/ИЛ трябва съгласно инструкцията да се идентифицира с втория или с друг точно определен участник в ситуацията и да даде отговор от негово име. Така че имаме и транзакционен отговор, който е под формата на дума, изречение или няколко изречения и в много редки случаи – мълчание /ИЛ пишат „Ще замълча“ или „Няма да отговоря“/. Разглеждана по този начин, пробата на Розенцвайг ни дава основание да проверим може ли да бъде използвана за целите на Транзакционния анализ. Тук няма да се обсъждат възможностите за индивидуално изследване, тъй като това би увеличило прекомерно обема на изложението. По-интересен би бил опитът пробата на Розенцвайг да се използва в групово изследване за целите на Транзакционния анализ. Дали е възможно това и по какъв начин?

Преди всичко, ако всеки отделен отговор на ИЛ по дадената фигура трябва да се анализира чрез средствата на Транзакционния анализ, без неговото живо присъствие и съответни уточнения, резултатът би изглеждал съмнителен. Точното определяне на това от кое Его-Състояние произхожда транзакционния отговор не е възможно, без да се вземе предвид интонацията, мимиката, позата и други особености на поведението, без да се зададат допълнителни въпроси относно това „какво става“, т.е. как стимулът е интерпретиран от ИЛ. Тези ръзсъждения като че ли би трябвало напълно да обезкуражат изследователя относно възможностите за групово приложение на теста и авторът трябва да си признае, че в началния етап на проучванията в тази област с него се случи именно това.

Но ако не може да се направи точно заключение за отговора на дадено ИЛ, например на фиг. №1 от теста, то това е възможно за отговорите на група от ИЛ, при положение, че те си приличат и образуват нещо подобно на свързан текст. Възможно ли е да се открият такива групи от отговори и те да бъдат подложени на структурен анализ?

МЕТОД

Хипотеза: 1. Отговорите на ИЛ могат да бъдат групирани според степента на смислова близост. 2. Отговорите в една и съща група произхождат само от едно Его-състояние. 3. Това означава, че ИЛ е проектирано върху въображаемия участник, „подал“ стимула, съответстващо Его-състояние и може да се направи заключение относно неговата природа. 4. Може да бъде „възстановена“ транзакцията, която оствъства-ва чрез отговорите си тази група ИЛ. 5. Заключенията в т.2 и т.3 обясняват причината различните ИЛ да отговарят по различен начин в една и съща ситуация. 6. Предположенията от т.2, 3, 4 и 5 могат да се приложат и към функциите на Его-състоянията.

Обект на изследване: реакциите на ИЛ в ситуацията от пробата на Розенцвайг.

Предмет на изследване: Транзакциите на равнище Его-състояния и на равнище функции на Его-състоянията.

Задачи: 1) Да се изследват фрустрационните реакции на лица с пробата на Розенцвайг;

2) Да се извърши свободна класификация на резултатите, получени от пробата с цел откриването или липсата на естествени групи отговори;

3\ Да се извърши клъстърен анализ на получената матрица с цел да се завърши процесът на класификация;

4\ Да се интерпретират получените групи отговори с понятията на транзакционния анализ на равнище тип Его-състояние;

5\ Да се създаде модел и се дефинира установеният тип транзакция;

6\ Задачите 4\ и 5\ да се повторят на равнище функции на Его-състоянията.

Извадка: 100 души мъже, на възраст 18-20г. /Цялото изследване включва и 100 жени, но представянето и на техните резултати ще утежни изложението на настоящия етап. Те ще бъдат публикувани по-късно, когато се търсят различия по пол./

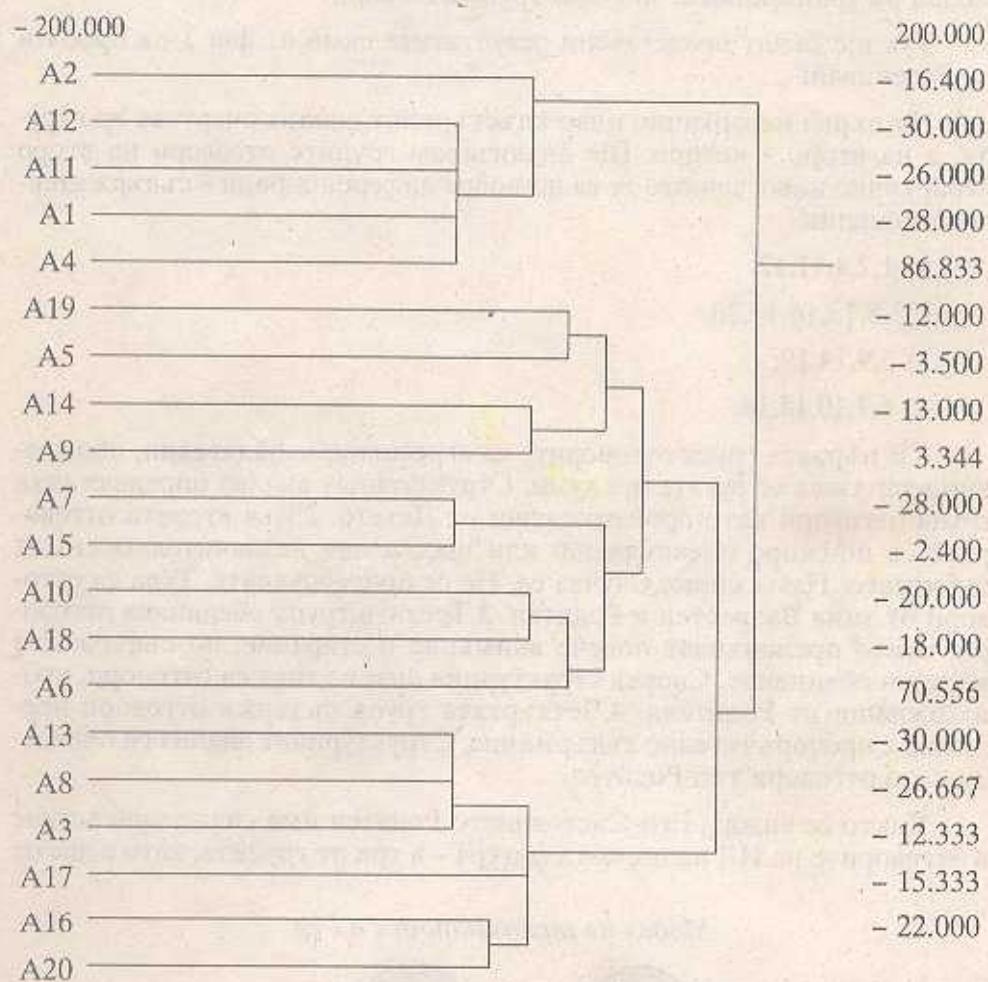
Експерти: 30 души, студенти, на възраст 18-21г., от които 20 жени и 10 мъже. Групата е неравномерна, защото естествено се формира на базата на разпределението по пол на студентите от ШУ, където беше проведено изследването. Но това не е от значение за участието им като експерти, защото задачата е да открият смисловата близост между отделните отговори.

Методика: Случайно избраните отговори на 20 ИЛ бяха предложени на 30 експерти с инструкция за свободна класификация според близостта на отговорите. Експертите разполагаха и с модел /рисунка/ на ситуацията. Методът на свободната класификация е описан от Герганов /1987/. Получените отговори бяха обработени до получаването на триъгълна матрица на близост чрез специално изгответа за целта компютърна програма (авторът изказва благодарност на Калин Мазаджиев – ЛТГУ и на Асен Димов – КИАЕМЦ, за изгответянето на програмата).

Статистически метод: Клъстърен анализ на матрицата на близост /Герганов, 1987, Райзин, 1980/. Получената дендрограма беше обсъдена от гледна точка на наличието или отсъствието на естествени клъстъри и анализирана на второ юерархично ниво.

ДЕНДРОГРАМА

Фиг. 1 – мъже

Методи за Транзакционен анализ

Структурен анализ, функционален анализ и прост транзакционен анализ. Структурен анализ: групите отговори бяха подложени на структурен анализ според тяхното съдържание. За всяка група трябваше да се определи дали отговори от този тип могат да бъдат отнесени към определено Его-Състояние. Функционален анализ: групите отговори бяха

подложени на функционален анализ, за да се определи коя функция на съответното Его-Състояние е активирана. Прост транзакционен анализ: на базата на структурния и функционалния анализ беше изграден модел на транзакциите за всяка група отговори.

Тук ще бъдат представени резултатите само от фиг.1 на пробата на Розенцвайг.

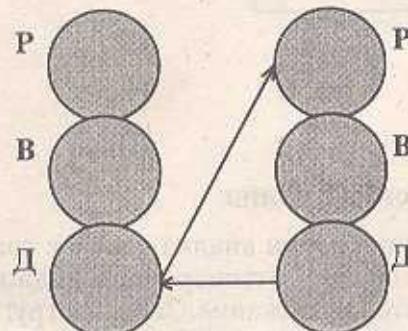
На първо йерархично ниво клъстърният анализ очертава три групи, а на второ – четири. Ще анализирам групите отговори на второ йерархично ниво, защото те са по-добре диференциирани в съдържателно отношение:

- 1) 1,2,4,11,12;
- 2) 3,8,13,16,17,20;
- 3) 5,9,14,19;
- 4) 6,7,10,15,18.

1. В първата група отговорите са агресивни, нападателни, обиждащи, използват се ругателни думи. Структурният анализ определя тази група отговори като произхождащи от Детето. 2. Във втората отговорите са по-скоро оневиняващи или посочващи незначителността на събитието: Няма нищо, Случва се, Не се притеснявайте. Това са отговори от типа Възрастен и Родител. 3. Третата група обединява отговори, които препоръчват повече внимание и старание, но съдържат и косвено обвинение. Според структурния анализ това са отговори, произхождащи от Родителя. 4. Четвъртата група съдържа отговори предимно с препоръчително съдържание. Структурният анализ ги определя като отговори тип Родител.

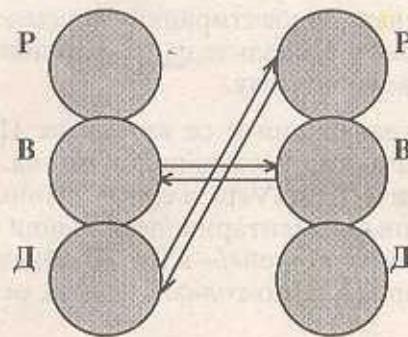
Както се вижда, Его-Състоянието Родител има силно присъствие в отговорите на ИЛ на първата фигура – в три от групите, като в две от

Модел на транзакциите в I гр.

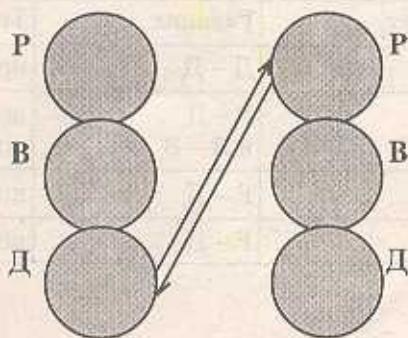

Легенда: Р – родител; В – възрастен; Д – дете

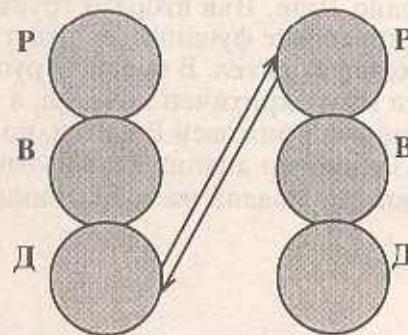
Модел на транзакциите във II гр.

Модел на транзакциите в III гр.

Модел на транзакциите в IV гр.

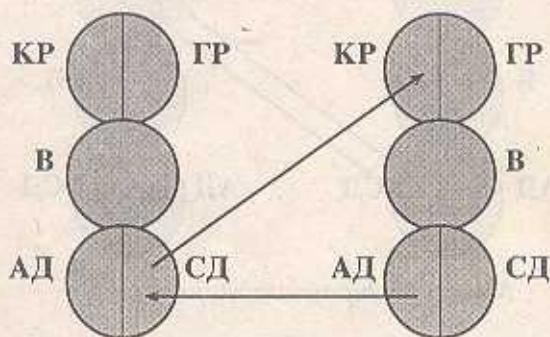
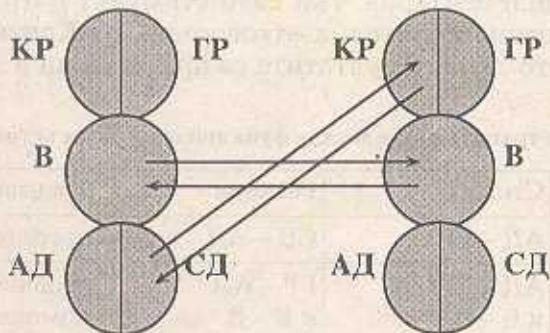
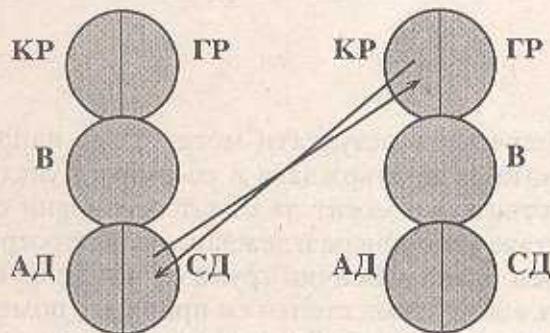
тях самостоятелно, а в едната – заедно с Възрастния. Простият транзакционен анализ има за цел да „възстанови“ въображаемите транзакции, които ИЛ „създават“, проектирайки определено Его-Състояние върху стимулния материал. Моделите на транзакциите според типа Его-Състояние са представени по-долу.

От моделите на транзакциите се вижда, че ИЛ „реализират“ не всички възможни транзакции, а само някои от тях. От наличните транзакции три са прости /I, III и IVгр/, а една – двойна /IIгр/. От простите транзакции две са комплементарни /допълващи се/ – в III и IVгр., а една некомплементарна /пресечена/ – в Iгр. Двойната транзакция /IIгр./ е двойнокомплементарна. За по-голяма яснота резултатите са представени в табл.1.

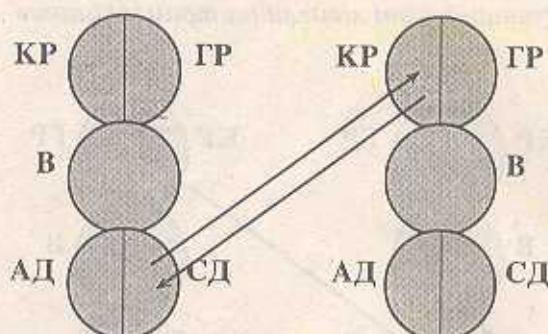
Табл. 1. Таблица на транзакциите между Его-състоянията

Група	Стимул	Реакция	Транзакция
I	Д – Р	Д – Д	пресечена
II	Д – Р и В – В	Р – Д и В – В	двойно комплементарна
III	Д – Р	Р – Д	комплементарна
IV	Д – Р	Р – Д	комплементарна

Функционален анализ: На функционален анализ се подлагат отговорите от същите четири групи, обособени чрез клъстеризацията на второ иерархично ниво. Първата група отговори реализира функцията на Детето от типа Свободно Дете. Във втората група освен Възрастния, който не се различава по своите функции, е представен Родителят във функцията му на Грижовен Родител. В третата група Родителят се реализира чрез функцията му на критичен Родител, а в четвъртата е осъществена отново функцията Грижовен Родител, но този път самостоятелно. Простият транзакционен анализ дава възможност да се създават следните функционални модели на транзакциите:

*Функционални модели на транзакциите**Модел на транзакциите в I гр.**Модел на транзакциите във II гр.**Модел на транзакциите в III гр.*

Легенда: ГР – грижовен родител; КР – критичен родител;
В – възрастен; АД – адаптирано дете; СД – свободно дете

Модел на транзакциите в IV гр.

Моделът на транзакциите между функциите на Его-състоянията в известна степен се различава от модела на транзакциите между Его-състоянията. По-точно, в третата група отговори, транзакцията е пресечена, а не комплементарна, тъй като стимулът е от Адаптираното Дете към Грижовния Родител, а отговорът – от Критичния Родител към Адаптираното Дете. Резултатите са представени в табл. 2.

Табл. 2. Таблица на транзакциите между функциите на Его-състоянията

Група	Стимул	Реакция	Транзакция
I	АД – ГР	СД – АД	пресечена
II	АД – ГР и В – В	ГР – АД и В – В	двойно комплементарна
III	АД – ГР	КР – АД	пресечена
IV	АД – ГР	ГР – АД	комплементарна

ОБСЪЖДАНЕ

На базата на получените резултати могат да се направят следните изводи: Хипотезата се потвърждава в следните пунктове: 1. Отговорите на ИЛ действително могат да бъдат групирани според тяхната близост и това става ясно при разглеждане на дендрограмата, получена чрез кълстърен анализ. Всички групи отговори са смислени и изказванията в тях в по-голяма степен си приличат помежду си, отколкото на тези от другите групи. /За сравнение – самите стимули от теста на Розенцвайг, подложени по същия начин на кълстерилизация, не доведоха до обособяване на групи, които да могат смислено да бъдат интерпретирани./ 2. Може с помощта на структурния анализ да се от-

крие кое Его-Състояние активират ИЛ чрез дадената група отговори. 3.Може да бъде конструирана транзакцията, в която влиза чрез проекция ИЛ, отговаряйки на стимулния материал. 4.С помощата на функционалния анализ могат да бъдат разкрити функциите на Его-състоянията, които са активирани и да бъдат конструирани функционални модели на транзакциите.

Хипотезата не беше потвърдена по отношение на допускането, че отговорите от една и съща група произхождат само от едно Его-състояние в смисъл, че те могат да произхождат и от две Его-състояния. В този случай за групата отговори като цяло, а не за всеки от тях поотделно, се прави извод, че става въпрос не за прости транзакции, а за двойни, където са активирани две Его-състояния едновременно, но не може да се каже кое от тях е скрито и кое – явно. Т.е възможни са не само прости, но и двойни транзакции.

Могат да се направят следните изводи за типичните отговори на фиг.1: Транзакционният анализ на фиг.1 /мъже/ разкрива следните особености на реакциите на ИЛ в ситуация, в която първият участник е изказал извинение и съжаление относно събитие, което не е могъл / според него/ да предотврати:

1)от всички възможни транзакции ИЛ използват 4, от които 3 са прости, а една – двойна; 2)3 транзакции са комплементарни, а една – пресечена; 3)в двойната транзакция и двете са комплементарни; 4)при транзакцията АД – ГР и отговор КР – АД транзакцията е комплементарна само по отношение на Его-състоянията /Р – Р/, но е пресечена по отношение на техните функции. Вижда се, че далеч не всички възможни транзакции се осъществяват от ИЛ, а само някои от тях. /Броят на възможните комплементарните реакции е 9, а на пресечените – 72 типа.

Чрез конструиране транзакциите на ИЛ при индивидуално изследване може да се разкрие причината за типа на реакцията. Тя зависи от това кое Его-състояние и в коя негова функция е активирано в момента на отговора. Функционалният анализ по-изчерпателно отговаря на този въпрос, отколкото структурния. Всички тези особености ще помогнат на изследователя по-пълно да се ориентира в типичните транзакции и евентуално в Его-структурата на ИЛ. Освен това, пробата на Розенцвайг може да се използва като удобна и практична основа за диалог в парадигмата на Транзакционния анализ, за обучение в него, за разкриване на специфичните двойни транзакции, които са в основата на игрите.

Литература:

- Альманах психологических тестов, (1995). Москва, Издательство „КСП“
- Бери, Э., (1992а). Игры, которые играют люди. Люди, которые играют игры. Л.
- Бери, Э., (1992б). Трансакционный анализ и психотерапия
- Герганов, Е., (1987). Памет и смисъл. С.
- Карагъозов, И., (1993). Диагностика на отклоненията в психическото развитие. В. Т.
- Мечков, К., (1967). Критична преценка и неизползвани
възможности на картично-фрустрационния тест на
- Розенцвайг, Психология, б, 14-20
- Мечков, К., (1971). Проблеми на психопатологията. Док. дис.
- Райзин, Д., (1980). Класификация и кластер. М.
- Харис, Т., (1991). Аз съм добър, ти си добър. С.
- Doelker,R., J. Griffits, (1984). Development of an Instrument to Measure Ego State Functions and Its Application to Practice. В: Transactional Analysis Journal, 2, 149-152
- Erskine, R. (1988), Ego Structure, Intrapsychic Function, and Defence Mechanisms: A Commentary on Eric Berne's Original Theoretical Concept. В: Transactional Analysis Journal, 1, 15-19
- Heyer, R., (1987). Empirical Research on Ego State Theory. В: Transactional Analysis Journal, 1, 286-293
- Massey, R., (1993). Berne's Transactional Analysis as a Neo-Freudian/Neo-Adlerian Perspective. Transactional Analysis Journal, 3, 173-184
- Sreier, J., (1984). Ego States Components in Help Wanted Advertising. В: Transactional Analysis Journal, 1, 83-87
- Stewart, I., (1992). Eric Berne. London
- Williams, J., J. Watson, P. Walters, and J. Williams, (1983). Construct Validity of Transactional Analysis Ego States: Free Child, Adult, and Critical Parent. В: Transactional Analysis Journal, 1, 43-48
- Turner, R., (1988). The Parent-Adult-Child Projective Drawing Task: A Therapeutic Tool in TA. В: Transactional Analysis Journal, 1, 60-66